

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Research

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 3, No.67, 2025

Received: 07/09/2025 Accepted: 04/11/2025

Validating the Propositions of Oriental Despotism from Charles Montesquieu's Perspective Based on the Safavid Period

Maziar Bonyadi Zakelebary

PhD Candidate (Persia of the Islamic Period), Department of History, Faculty of Humanities, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran
Maziar.bonyadi1994@gmail.com

Naser Jadidi*

Associate Professor, Department of History, Faculty of Humanities, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran
naserjadidi@iau.ac.ir

Ali Akbar Jafari

Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran
a.jafari@ltr.ui.ac.ir

Abstract

During the Age of Enlightenment, Montesquieu was the first to systematically analyze the contrasts between the Eastern and Western worlds in their respective pursuits of freedom. Informed by the accounts of his compatriots, such as Chardin and Tavernier, he gained a detailed understanding of Persia during the Safavid period. His most celebrated works, *The Spirit of Laws* and *Persian Letters*, were composed at the intersection of these East–West dichotomies, with Persia serving as the focal point of his “Oriental” representation. In these writings, Montesquieu revived the concept of *Oriental Despotism*, emphasizing features such as the absence of private property, the denial of civil rights, and the lack of social classes independent of the state—concepts largely neglected since the Aristotelian era. He attributed the stagnation and perceived barbarism of Asian lands to “natural tyranny,” which he associated with arid climates. Montesquieu analyzed the repetitive cycle of “despotism, chaos, and renewed despotism” within Persia’s dry environment and, through a comparison with Europe’s temperate climate, characterized tyranny and autocratic rule as inherent to the East, while freedom and civilization were regarded as intrinsic to the West. This study aims to evaluate the extent to which Montesquieu’s propositions correspond to the actual nature of the Safavid state and society. It is argued that the internal logic of Safavid society—shaped by prolonged socio-political stagnation, economic contraction, environmental conditions, and interactions with regional and global powers—differs fundamentally from that of European societies. Such differences must be analyzed and contextualized rather than judged. The purpose of this article is to examine and assess Montesquieu’s concept of *Oriental Despotism* and its applicability to the Safavid period. The study adopts a historical method combined with a descriptive–analytical approach.

* Corresponding author

Keywords: Climate, Despotism, Safavid, Montesquieu, East, West.

Introduction

The Safavid state in Persia, after centuries of fragmentation and decline, eventually re-emerged and regained global prominence. During a period marked by the expansion of commercial monetization and global competition for wealth and influence, trade with the East became a central concern for European powers. Consequently, studying the East became a vital task for merchants and travelers seeking to facilitate these exchanges. Upon arrival, many of them began documenting and analyzing Eastern lands, including Persia.

Montesquieu, drawing inspiration from Aristotle and other classical Greek thinkers, sought rational explanations for political and social phenomena. His inquiries began with the study of climate, which he considered the primary determinant of human institutions. Following the Aristotelian tradition, he relied on dichotomies and schematic oppositions—such as seafaring vs. nomadic life, rule of law vs. autocratic rule, and civil vs. despotic societies—mapped onto three climatic zones: cold, temperate, and hot. This climatic framework allowed Montesquieu to construct a philosophical system linking geography and governance.

Materials and Methods

The Safavid state attracted significant attention from Enlightenment thinkers, who viewed Persia as a quintessential case of Eastern governance. Since antiquity, Greek and later European intellectuals had portrayed Persia as a land of tyranny and lawlessness. During the Enlightenment, this narrative was revived and reinforced. Montesquieu, relying on the available accounts of Safavid Persia, analyzed its political and social structures in comparison with those of Europe. Observing the absence of Western-style political principles, he concluded that Eastern governments were inherently despotic. However, his sweeping generalizations—both about Persia and about “the East” as a whole—have been widely criticized for lacking historical depth and contextual understanding.

The present study critiques Montesquieu’s assertions and challenges the one-dimensional logic of his East–West opposition, showing that his framework reveals more about the construction of Western self-identity than about the actual realities of Eastern societies.

Research Findings

Montesquieu’s climatological dualisms were grounded in the reports of European merchants, travelers, and diplomats who had visited Persia. Through these sources, he revitalized the climatic theories of Aristotle and Plutarch. However, this rigid dualism disregarded the ecological and climatic diversity within Persia.

His theory of despotic rule—presented as a universal attribute of all Eastern polities, particularly Persia—fails to account for temporal and spatial variations. The resulting propositions, though influential, cannot be uniformly applied to the complex structures and transformations of the Safavid government across its historical stages.

In reassessing Montesquieu’s claims, this study also highlights the limitations of European self-perception, particularly in its portrayal of medieval Europe as the pinnacle of “civilization,” while Eastern societies were depicted as static and despotic.

Discussion of Results and Conclusions

Montesquieu constructed his analytical framework for Eastern societies, including Persia, primarily upon climatic determinism. By attributing tyranny to the “natural” conditions of the East, he developed a rational system that linked geography to governance. He argued that the absence of private property, the substitution of law with religion, the lack of social classes independent of the state, and the absence of civil rights in Eastern societies stemmed from despotic political systems that led to stagnation and delayed progress. However, this study reveals several key points:

1. **Eurocentric Framing:** Montesquieu defined the East through the mirror of Western strengths and the

absence thereof, rather than through the internal realities of Eastern societies.

2. **Unreliable Generalization:** His examples from the West often contradict one another, as they vary across climates, regions, and historical periods—making generalization even within Europe problematic.

Persian society and the Safavid state possessed unique structural characteristics. The arid climate of Persia fostered a state-centered system of land ownership suited to environmental conditions. The claim that no civil state existed during the Safavid period is inaccurate, given that the institutional development of the civil state in Europe itself was relatively recent, and the medieval period undermines any notion of linear progress. Although the idea of the civil state traces its origin to ancient Athens, its continuity in Europe was interrupted for centuries.

The notion that religion replaced law in the East is equally questionable. Europe's own *Dark Ages*—a period marked by the dominance of religious institutions and the absence of civil law—demonstrate the fallacy of such distinctions. Montesquieu's argument that the lack of a hereditary aristocracy led to political equilibrium in Europe holds some validity. Yet his attempt to explain the Persian political structure solely through climatic determinism ignores the environmental constraints that necessitated state involvement in water management and agriculture.

In the context of Persia, where the north suffered from land scarcity and the central and southern regions endured chronic water shortages, state intervention was indispensable. Government oversight of irrigation and productivity hindered the rise of a landowning class independent of the state—an administrative necessity rather than a symptom of "natural despotism." Montesquieu's oversight lies in his failure to recognize that such despotism required a powerful and elaborate bureaucracy, which neither existed nor could have been sustained during the Safavid period.

The structure of the Safavid government, characterized by the coexistence of semi-autonomous local entities alongside partially dependent provinces, does not conform neatly to the model of Oriental tyranny. Although the second phase of Safavid rule—beginning with Shah Abbas I—exhibited features of centralized control, bureaucratic interventionism, state-supported religion, and royal ownership of land, these characteristics only superficially aligned with Montesquieu's theory of despotism. At its core, Safavid Persia under Shah Abbas I demonstrated a dynamic engagement with global trade, driven by mercantilist capitalism and reforms such as the conversion of *mamālek* (state land) into *khassa* (crown land). This period of economic growth, though brief, directly contradicts Montesquieu's claim of the inherent immobility of Eastern despotism.

After Shah Abbas's reign, the weakening of central authority and the rise of centrifugal forces further undermined the applicability of the despotic model to Safavid Iran. These developments, marked by internal conflicts and regional fragmentation, challenge Montesquieu's portrayal of Persia as an eternally despotic and unchanging polity.

اعتبارسنجی گزاره‌های استبداد شرقی از دیدگاه شارل مونتسکیو (با تکیه بر دوره صفویه)

مازیار بنیادی ذاکله بری، دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

maziar.bonyadi1994@gmail.com

ناصر جدیدی* ، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

naserjadidi@iau.ac.ir

علی اکبر جعفری، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

a.jafari@ltr.ui.ac.ir

چکیده

مونتسکیو در عصر روشنگری ازجمله مشهورترین اندیشمندانی بود که وجه افتراق جهان شرق با غرب را در تکاپوی رسیدن به آزادی تجزیه و تحلیل کرد. وی با مطالعه آثار هم‌وطنان خود، ازجمله شاردن و تاورنیه تا حدودی به اوضاع ایران در دوره صفویه آگاهی یافت. معروف‌ترین کتاب‌هایش، *روح القوانین* و *نامه‌های پارسی*، را از گذرگاه تفاوت بین شرق (با محوریت ایران) و غرب نگاشت. مونتسکیو علت عقب‌ماندگی و بربریت سرزمین‌های آسیایی را ریشه در استبدادی طبیعی، برخاسته از اقلیم خشک می‌داند. او تحول تکراری و بسته «استبداد، هرج و مرج و دوباره استبداد» را در گزاره اقلیم خشک ایران تحلیل کرد و با مقایسه تطبیقی اقلیم گرم و خشک ایران با اقلیم معتدل اروپا، سعی کرد تا استبداد حکومتی و قوانین استبدادی را طبیعت شرق و آزادی اجتماعی-سیاسی و مدنیت را ویژگی‌های ذاتی غرب معرفی کند. این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش است که گزاره‌های مونتسکیو تا چه حد با ماهیت حکومت و جامعه صفوی همخوانی دارد؟ در پاسخ می‌توان نگاشت که منطق درونی حکومت و جامعه صفویه با توجه به وضعیت اقلیمی سرزمین ایران، سال‌ها انسداد اجتماعی-سیاسی، انقباض اقتصادی و تقابل با بازیگران منطقه‌ای و بین‌المللی، با منطق درونی جوامع اروپایی تفاوت داشت و این تفاوت را می‌توان تحلیل و بررسی کرد و نه ارزش‌گذاری. هدف این مقاله بررسی و تحلیل گزاره‌های استبداد شرقی از چشم‌انداز مونتسکیو و ارزیابی میزان انطباق آن با دوره صفویه با استفاده از منابع عصر صفوی و گزارش‌های اروپاییان است و این پژوهش با روش تاریخی و به شیوه توصیفی-تحلیلی انجام شده است.

واژه‌های کلیدی: اقلیم، استبداد، صفویه، مونتسکیو، شرق، غرب.

* نویسنده مسئول

مقدمه

مونتسکیو با تأثیرپذیری از ارسطو و دیگر اندیشمندان یونانی سعی کرد تا پدیده‌های اجتماعی-سیاسی را از رهگذر تبیین‌های عقلانی، متکی بر مشاهده و رویکرد تجربی تحلیل کند (Mayr, 2000, p. 304). بررسی اقلیم، نخستین بخش از مطالعه مونتسکیو بود. او ریشه پدیده‌ها را در اقلیم متفاوت هر منطقه می‌دید. وی مانند اندیشمندان یونانی در تحلیل و بررسی تأثیر اقلیم بر ماهیت دولت و جامعه، روی به دوگانه‌سازی‌های کلیشه‌ای آورد و به‌مانند پلوتارک (Plutarch) و ارسطو (Aristotle) دوگانه دریناشین/کوچ‌نشین، حکومت قانون/حکومت خودکامه و جامعه مدنی/جامعه استبدادپذیر خود را بر پایه‌های سه‌گانه اقلیم سرد/معتدل/گرم طبقه‌بندی کرد تا بتواند دستگاه فلسفی خود را قالب‌بندی کند. حکومت صفویه در کانون توجه بخشی از مهم‌ترین اندیشمندان عصر روشنگری دیده می‌شد. سرزمینی که نام آن از دوران یونان باستان، در نظر گروهی از برجسته‌ترین اندیشمندان، برچسب خودکامگی و بی‌قانونی را بر پیکره هویتی خود حمل می‌کرد و در عصر روشنگری به کانون توجه جهان غرب تبدیل گشته بود. مونتسکیو به بررسی و تحلیل ساختارهای اجتماعی-سیاسی صفویه پرداخت و گزاره‌های به‌ظاهر موجود در جوامع غربی -همچون قانون‌گرایی، احترام به حقوق مدنی و مالکیت- را در جامعه صفوی جستجو کرد و نبود آن‌ها را دلیلی بر خودکامگی ماهیت جامعه و دولت شرقی دانست. درحالی‌که مونتسکیو در *روح القوانین* و *نامه‌های پارسی*، تضاد بین شرق و غرب را با تکیه بر تأثیر اقلیم بررسی می‌کند، با موضع ازپیش‌تعیین‌شده به تحلیل گزاره‌هایی فرضی می‌پردازد و وجود آن‌ها را دلیلی بر مدنیت غرب و نبودشان را دلیلی بر بربریت

شرق می‌پندارد. در واقع وی گزاره‌های استبداد شرقی را با تکیه بر جبرگرایی جغرافیایی (با تأکید بیشتر بر جبرگرایی اقلیمی) برجای‌مانده از فلسفه یونان، بازآفرینی (Re-enactment) کرد. تأکید مونتسکیو بر تأثیر اقلیم معتدل بر ساخت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی غرب نیز معلول بازسازی‌های تمدنی عصر روشنگری بر خاکستر آتن دموکراتیک بود. درحالی‌که مونتسکیو دوران قرون‌وسطی را -که شامل تمام گزاره‌های وی نبود- در پستوی مفهوم‌پردازی‌هایش نادیده می‌گیرد. ازسویی با واژگون‌سازی مفاهیم و گزاره‌های استبداد شرقی سعی کرد تا منطق درونی جوامع شرقی (با تکیه بر دوره صفویه) را نادیده بگیرد. مسئله پژوهش، اعتبارسنجی گزاره‌های استبداد شرقی از چشم‌انداز مونتسکیو و نیز نقد و بررسی آن‌ها با ویژگی‌های عصر صفوی از رهگذار مقایسه‌ای تطبیقی بین ایران و سرزمین‌های غربی است. روش و ابزار گردآوری پژوهش، کتابخانه‌ای و بهره‌گیری از منابع اصیل و دست‌اول است.

استبداد شرقی مترادف مفهومی اقلیم استبدادی

استبداد شرقی، از دوره ارسطو و پسارسطویی، به استبدادی اطلاق می‌شد که زائیده اقلیم است. در دیدگاه ارسطو، استبداد زاده اقلیم خشک و گرم بود (Aristotle, 1905, Book VII, p. 270-271).

مونتسکیو در کتاب *روح القوانین* به یادآوری آنچه در یونان باستان بود، بسنده کرد. او به‌مانند ارسطو به تأثیر جبری اقلیم در ویژگی‌های انسانی اهمیت داد و حکومت‌های استبدادی را برخاسته از اقلیم گرم و خشک دانست (Montesquieu, 1752, Book III, p. 43). در چشم‌انداز وی استبداد شرقی مترادف مفهوم اقلیم استبدادی است؛ اقلیمی که استبداد را می‌سازد و استبدادی که فرزند اقلیم خشک است. اقلیم و استبداد

به‌مانند مادر و فرزند در کنار یکدیگر باقی می‌مانند و متحد با یکدیگر، مانعی در مقابل ترقی اجتماعی، آزادی سیاسی و توسعه پایدار می‌شدند. مشهورترین کتاب‌های مونتسکیو، *روح القوانین و نامه‌های پارسی*، تلاشی برای اثبات افتراق بین شرق و غرب براساس تفاوت آب‌وهوایی بین این دو منطقه است. از نظر مونتسکیو، قوانین، مقررات بردگی سیاسی و ساختار استبدادی حکومت به میزان چشمگیری به وضعیت آب‌وهوایی بستگی دارد. طیف آب‌وهوایی از منظر مونتسکیو شامل سه منطقه می‌شود (Montesquieu, 1752, Book, XIV, p. 246-249). مردمان ساکن در هریک از این مناطق ویژگی‌های اخلاقی، روحی و آداب خاصی دارند که آنان را از یکدیگر متمایز می‌کند. در کتاب *روح القوانین*، اقلیم تأثیری ناگزیر بر ویژگی‌های انسانی دارد.

مونتسکیو مردمان سرزمین‌های گرمسیر را مستعد تنبلی و پذیرش استبداد (Montesquieu, 1752, p. 246, 265, 292-293) و مردمان سرزمین‌های سردسیر را خشن و شجاع معرفی می‌کند (Montesquieu, 1752, p. 246, 291). او معتقد بود آب‌وهوای معتدل در ایجاد مردمانی با روحیه ملایم و به دور از

افراط و تفریط تأثیرگذار است. این مردمان سرزمین‌های معتدل‌اند که اصول آزادی و حکومت‌های مشروطه غیراستبدادی و آزادی‌بخش را برقرار کردند (Montesquieu, 1752, p. 247-248). زمینه حکومت استبدادی از منظر وی ریشه در آب‌وهوای نامعتدل دارد. مونتسکیو، برقراری بردگی در قاره آسیا و آزادی در اروپا را در آب‌وهوای متفاوت این دو منطقه جستجو می‌کند و ظهور امپراتوری‌های بزرگ استبدادی در آسیا را محصول معلول آب‌وهوای این مناطق می‌داند.

«در سرزمین‌های اروپایی به‌علت دسترسی حداکثری همه مردم به منابع طبیعی، روح آزادی قوت گرفته و این مردمان را نمی‌توان به‌اجبار مطیع کرد. برعکس، در آسیا به‌علت عدم دسترسی حداقلی مردم به منابع طبیعی، روحیه بردگی و استبدادپذیری حاکم است که هرگز نتوانسته‌اند آن را از خود دور کنند، و نمی‌توان در تمام تاریخ آن کشورها گذرگاهی یافت که حاکی از ظهور و بروز آزادی روح باشد. ما هرگز در آنجا چیزی جز بردگی بیش از حد نخواهیم دید».

(Montesquieu, 1752, Book, XVII, p. 296)

جدول ۱. گزاره‌های مونتسکیویی؛ رکود تحول پیشرو در شرق

اقلیم گرم و خشک	اقلیم معتدل
سرشت استبدادی (حکومت استبدادی، جامعه استبدادپذیر)	سرشت آزادی (حکومت جمهوری، جامعه آزادی‌خواه)
مالکیت دولتی بر زمین (نبود مالکیت خصوصی)	مالکیت خصوصی
جایگزینی قانون با قواعد مذهب	قانون‌گرایی و قانون‌مندی
نبود طبقات مستقل از دولت (نبود اشرافیت پایدار)	وجود اشرافیت پایدار (تحدید جایگاه شاه)
نبود حقوق مدنی	مدنیت اجتماعی-سیاسی
رکود تحول مبنایی و پیشرو در سرزمین‌های شرقی	تحول کیفی، مبنایی و پیشرو در سرزمین‌های غربی

جدول ۲. مبنای دریافت و نقد به داده‌های استبداد شرقی از چشم‌انداز مونتسکیو

مبنای دریافت داده‌ها	نقد به داده‌ها
کلان‌روایت‌ها و تک‌نگاری‌های سیاحان و مستشرقان اروپایی همچون شاردن و تاورنیه	اکتفا به کلان‌روایت‌ها و تک‌نگاری‌ها بدون شناخت از ماهیت و زاویه‌دید روایت‌دهنده بهره نگرفتن از داده‌های کاتبان درباری و غیردرباری عصر صفوی
استفاده از داده‌های به‌جای‌مانده از ارسطو، پلوتارک و عصر پسارسطویی	توجه نکردن به تفاوت‌های ماهوی و رویکردی استبداد شرقی (آسیایی) مدنظر ارسطو
فرضیه‌سازی‌ها بر مبنای داده‌های موجود در جوامع غربی	مقایسه تطبیقی جوامع غرب با شرق بر مبنای تعریف جوامع غربی

دوگانه اقلیم خشک/اقلیم معتدل؛ مسیر آزادی

اقلیم خشک و گرم سرزمین پارس در مقابل اقلیم معتدل یونان از دوره باستان در کانون توجه ادیبان و فیلسوفان بوده است. در تراژدی پارسیان آیسخولوس، اقلیم غنی و حاصلخیز یونان، اصل اساسی ورود یونانیان به شاهراه آزادی بوده است. در واقع روح آزادی‌خواهی و ترقی‌پایدار در یونانیان، سرچشمه در اقلیم حاصلخیز یونان دارد (Aeschylus, 2001, p. 7). بعداز پایان عصر فلسفه یونانی، فیلسوفان رومی، برای نشان دادن برتری خود بر آسیایی‌ها، فلسفه خود را با تکیه بر فلسفه یونان بنا کردند و در این راه، اصل را بر اقلیم متفاوت قرار دادند. اقلیم گرم و خشک ایران، محوری بود که همه تحولات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی حول آن می‌چرخید. با مطالعه بسیاری از سفرنامه‌های مسافران، تاجران، نمایندگان سیاسی و مستشرقان، بدون تردید، اقلیم گرم و خشک ایران در کانون توجه بوده است و آرمان‌شهر استبداد مطلقه پارس را نیز برخاسته از اقلیم خشن ایران و برابند آن معرفی کرده‌اند. شاردن، تاورنیه و الساندري از جمله سیاحان اروپایی بودند که ایران در مرکز توجهشان بود. شاردن سفرنامه‌نویس فرانسوی، اقلیم ایران را در ضلع جنوبی، گرم، خشک، خفه‌کننده و

تحمل‌ناپذیر دانسته است (Chardin, 2018, IV, 3, p. 451) و می‌نویسد: «ایران کشوری بایر است و آن را بایرترین و خشک‌ترین سرزمین می‌نامد» (Chardin, 2018, IV, 3, p. 454). صفحه‌های بیابانی و لم‌یزرع ایران امکان کشاورزی را محدود و امکان مدیریت و نظارت را ضعیف می‌کرد. آرتور الساندري نماینده-تاجر ونیزی نیز از کمبود شدید آب در فلات ایران یاد می‌کند (Alessandri, 1873, p. 222). تاورنیه به کمبود شدید آب‌و‌خاک مناسب [کشاورزی] در ایران اشاره می‌کند «خاک آسیا ماهیت تب‌باری دارد. در آسیا با مناطق بسیاری روبه‌رو می‌شوید که دارای آب‌وهوای بد و خاک نامرغوب است» (Tavernier, n.d., p. 1).

مونتسکیو با استفاده از منابع یونانی و مطالعه سفرنامه‌ها، ساختار فلسفی خویش را سازمان‌دهی کرد. ساختاری که جبرگرایی جغرافیایی هسته تمامی تحولات بود. تفکیک سه قوه قضائیه، مقننه و مجریه -که توسط مونتسکیو مفهوم‌پردازی شد- در واقع انگاره‌ای برجای‌مانده از عصر یونانی-هلنی برای نشان دادن برتری آتیان بر آسیایی‌ها، برخاسته از اقلیم متفاوت این دو منطقه بود. اینکه چرا و چگونه فلاسفه یونانی و فلاسفه عصر روشنگری، تماماً یا

و بندگی را مستقیماً به نوع آب‌وهوای سرزمین وابسته می‌سازد و می‌نویسد: «احتمالاً آب‌وهوایی روی زمین وجود ندارد که پرزحمت‌ترین خدمات با تشویق مناسب توسط افراد آزاد انجام نشود؛ اما در همین آب‌وهوا قوانین بدی برقرار گردید که باعث تنبلی مردان شد، و آن‌ها به دلیل تنبلی خود به بردگی تنزل یافته‌اند» (Montesquieu, 1752, Book, XV, p. 266).

مونتسکیو در کتاب روح القوانین با الهام از دوگانه کوچ‌نشین/دریانشین پلوتارک و ارسطو، میزان انقیاد و آزادی را وابسته به آب‌وهوا و حاصلخیزی خاک می‌کند و می‌نویسد: «اراضی حاصلخیز به حکم آب‌وهوا و طبیعت، حکومت اشرافی (آریستوکراتیک) را به وجود آورد که نوعی حکومت اقلیت نخبه و اشراف بر اکثریت رعیت است. اراضی غیر حاصلخیز، حکومت مردمی (جمهوری) را به وجود آورد و دریانشینان حکومت مختلط (جمهوری و اشرافی) می‌خواستند».

(Montesquieu, 1752, Book, XVIII, p. 298)

اعتبارسنجی گزاره‌های مونتسکیو

۱- حکومت صفویه و ابزار استبداد شرقی

یکی از دوگانه‌سازی‌های مونتسکیو استبداد مطلقه/پادشاهی قانونمند است. مونتسکیو در سرتاسر کتاب روح القوانین تلاش می‌کند تا این دوگانه استبداد مطلقه/پادشاهی قانونمند را برجسته کند و رویکرد مبتنی بر استبداد آسیایی (شرقی) خود را براساس تفاوت شرق و غرب در ماهیت حکومت، به پیش ببرد؛ اما حکومت صفوی تا چه حد منطبق بر گزاره استبداد مطلقه است؟ مونتسکیو با تکیه بر جبرگرایی جغرافیایی در ترسیم ماهیت دولت و جامعه شرقی بر اصل تأثیر اقلیم در به وجود آمدن حکومت استبدادی تأکید می‌کند و با صدور حکمی کلی و رادیکال، بی‌زمان و بی‌مکان، اصل تحلیل

بخش بزرگی از تحولات را به نوع اقلیم وابسته می‌کند، جدا از داشتن انگاره‌ای برای نشان دادن تفوق غرب بر شرق، اعتبار دیگری ندارد. نوع حکومت‌های توتالیتاری دولت-شهرهای یونان باستان تا به حکومت‌های توتالیتاری در مرکز اروپا و جنوب اروپا گواه مغلطه انگاره اقلیم استبدادی است. انگاره استبداد شرقی منجر و منتج به دوگانگی تصنعی اروپاگرایی می‌شود؛ اروپا مهد تمدن و آزادی بوده است و سرزمین‌های شرقی، مهد بردگی و استبداد بوده‌اند. مونتسکیو در کتاب هفدهم از روح القوانین، به شیوه‌ای جبری، نوع حکومت یک سرزمین را به نوع اقلیم آن سرزمین وابسته می‌سازد و می‌نویسد:

«در آسیا برخلاف اروپا به علت نداشتن منطقه معتدل و وجود دو منطقه سردسیر و گرمسیر، دو ملت فاتح و مغلوب به وجود می‌آیند و مدام در مقابل یکدیگر صف‌آرایی می‌کنند. در چنین حالتی قاعدتاً، یکی بر دیگری پیروز می‌شود و شکست‌خورده را مجبور به پذیرش قواعد خود می‌کند. این دلیل بزرگ ضعف سیاست، و نتیجه نهایی این است که اروپا مهد آزادی می‌شود و در آسیا بردگی، اسارت و استبداد برقرار می‌گردد».

(Montesquieu, 1752, Book, XVII, p. 293)

مونتسکیو نتیجه می‌گیرد که هرگز در آسیا به علت آب‌وهوای غیرمعتدل، چیزی جز بردگی، اسارت و استبداد و در نهایت حکومت مطلقه به وجود نخواهد آمد. او تأثیر ناگوار آب‌وهوا و اختلاف فاحش شمال سردسیر با جنوب گرمسیر را در ایجاد حکومت مطلقه استبدادی در شرق، از جمله هندوستان، شبه‌قاره هند، ایران، ترکیه، چین و ژاپن اشاره می‌کند و می‌نویسد: «روح حکومت مطلقه و استبدادی بر متغیر آب‌وهوایی استوار است» (Montesquieu, 1752, Book, XVI, p. 281-282)، و در جایی دیگر، آزادی

روشنمند و قاعده‌مند تاریخی بر پایه‌های زمانمندی، مکانمندی، چندگانگی و تنوع پدیده‌ها را نادیده می‌گیرد. استبداد را اگر به‌عنوان پدیده در نظر بگیریم، آن را نمی‌توان در تمام زمان‌ها به تمام حکومت‌های ایرانی تعمیم داد. پوسته حکومت صفویه - بیشتر در دوره شاه عباس اول - با تکیه بر رویکرد استبداد شرقی مونتسکیو، حکومتی استبدادی و از نوع مطلقه (تمامیت‌خواه) است؛ اما این رویکرد با توجه به دوره‌های مختلف حکومت صفویه و مقایسه تطبیقی آن با نمونه‌های اروپایی در همان زمان صحیح نیست و اعتباری ندارد.

مونتسکیو وجود قوانین مدنی شهری، وجود اشرافیت پایدار (موروثی)، قانون‌گرایی، قانونمندی و مالکیت خصوصی را برتری غرب و ترقی اجتماعی آنان می‌داند و نبود آن‌ها را در جوامع شرقی دلیلی بر پسرفت این جوامع می‌داند؛ اما این مفروضات که تماماً از دل استبداد مطلقه برخاسته از اقلیم گرم و خشک می‌باشند، تعریف غرب از خویش است و نه تحلیل جامعه شرقی! چراکه جامعه شرقی مفروضات خاص خود را دارد که براساس نوع اقلیم، ماهیت و ساختار منحصربه‌فرد خود را می‌سازد. مونتسکیو در سرتاسر کتاب خود ماهیت جوامع شرقی را استبدادی تغییرناپذیر می‌داند (Montesquieu, 1752, p. 168, 265-267, 274, 281-282, 291-296, 301)؛ اما در جای دیگری از کتابش با الهام از فرضیه‌های ارسطو و پلوتارک در تبیین نوع حاکمیت با تکیه بر نوع آب‌وهوا و حاصلخیزی زمین (Montesquieu, 1752, Book, XVIII, p. 298)، ناچار به تناقض‌گویی روی می‌آورد و ساکنان اراضی غیر حاصلخیز را به دلیل نداشتن خاک مناسب برای زراعت، آزادی‌خواه و حافظ اصل آزادی (تنها دارای قابل دفاع) توصیف می‌کند.

«ساکنان اراضی غیر حاصلخیز چون بی‌بهره از کشت هستند نمی‌خواهند تنها دارایی خود که همانا آزادی است را از دست بدهند و در چنین سرزمین‌هایی، اصل بر آزادی و محافظت از آن از آسیب‌های احتمالی داخلی (حکومت مطلقه استبدادی) و خارجی (تعرض بیگانگان) است. درحالی‌که ساکنان اراضی آباد را تن‌پرور معرفی می‌کند و بندگی را امری طبیعی در این سرزمین‌ها می‌داند.» (Montesquieu, 1752, Book, XVIII, p. 298, 300)

با تکیه بر همین تناقض‌گویی می‌توان نوشت که ایران از آنجایی که اقلیمی خشک داشته، بی‌تردید به علت نبود حاصلخیزی خاک و آب‌وهوای خشن، ساکنانش را به‌سوی حفظ تنها دارایی‌شان، یعنی آزادی سوق می‌داده است؛ اما چرا حکومت‌هایی به‌اصطلاح مطلقه استبدادی در این سرزمین حاکم شده‌اند؟! باید گفت که تحلیل مونتسکیویی از استبداد مطلقه در ایران اساساً از ریشه غلط است؛ زیرا اولاً مونتسکیو با تعریف ماهیت غرب و داشته‌های غرب و نبود آن‌ها در شرق، به تحلیل جامعه شرقی می‌پردازد. وی مفروضات تصنعی خود را متناقض، متعارض و در مسیر کلان‌روایت‌های مستشرقان، تکرار کلیشه‌ها، تعمیم یک گزاره بر کل دوران، یکپارچه‌سازی مفاهیم انتزاعی، عدم فهم یک پدیده با منطق درونی جامعه و برجسته‌سازی تفاوت غرب و شرق استوار می‌سازد؛ ثانیاً نمونه‌های فرنگی یادشده توسط مونتسکیو مفروضاتی اثبات‌شده نیستند و براساس نوع اقلیم هر منطقه و در زمان‌های مختلف، در تعارض با یکدیگر می‌باشند و قابلیت تعمیم - حتی در سرزمین‌های غربی - را ندارند. صفویه ابزار استبداد را تماماً براساس همان مفروضات مونتسکیویی - نداشت. شاهان صفوی تا قبل از روی کار آمدن شاه عباس اول، بر مناطق شمالی کشور و

برخی مناطق غربی که مورد ادعای آنان بود، عملاً تسلطی نداشتند (روملو، ۱۳۵۷، ج. ۱/۵۶۰-۵۶۴، ۵۸۱-۵۷۸؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۲، ص. ۳۶۳-۳۶۵). ازسویی فرمانروایان ایالات [بایینکه به‌ظاهر گوش‌به‌فرمان شاهان صفوی بودند] در نقش شاهان کوچکی بودند که ساکنان را به اطاعت مطلق خود وامی‌داشتند (سیستانی، ۱۳۴۴، ص. ۱۵۵-۱۵۶)؛ پس می‌توان نتیجه گرفت حکومت استبدادی صفویه با گزارهٔ تمامیت‌خواهی مورد ادعای مونتسکیو در تضاد است. ازسویی حکومت استبدادی آن هم از نوع شرقی با توجه به پراکندگی گستردهٔ جوامع خودبسنده (اقتصادی) و خودمحور (سیاسی) باید دارای سازمان بوروکراتیک مرکزی بسیار نیرومندی باشد تا تمامی سرزمین‌های ادعایی را تحت نظارت و کنترل قرار دهد. سازمان بوروکراتیک مرکزی گزاره‌ای است که از درون ساختار استبداد مطلقه در یک سرزمین متولد می‌شود و به‌دنبال تحکیم و تثبیت قدرت مرکزی در مقابل نیروهای مرکزگرایز است. در حاکمیت ایران دورهٔ صفویه، به‌علت نبود نظام بوروکراتیک قدرتمند و دقیق مرکزی، شاه در مرکز قدرت قرار داشت؛ اما عوامل تهدید و تحدید جایگاه وی به‌صورت خزننده وجود داشتند. «شاه عباس دوم و شاه سلیمان در تلاشی بی‌وقفه سعی کردند تا سیاست شاه صفی و شاه عباس اول را پیش بگیرند و زمانی که خطری متوجه ایالات مهم و مرزی همچون خراسان، آذربایجان، گیلان و مازندران نبود، حکومت‌های محلی را براندازند و مباحثی را برای سامان دادن به امور آن ایالات و وصول مالیات بگمارانند» (سانسون، ۱۳۴۶، ص. ۱۳۶). خطاب حکومت استبدادی به صفویه قابلیت تعمیم به تمام دوره‌های حکمرانی را ندارد. در غیر این صورت شاهان صفوی هرگز اجازهٔ برپایی حکومت محلی-بیه‌پیش [گیلان خاوری]- را

در بخش‌هایی از سرزمین خویش نمی‌دادند تا در هنگام خطر، آن سرزمین را دوباره تحت نظارت مستقیم قرار دهند (ترکمان، ۱۳۸۷، ج. ۱/۱۱۰-۱۱۲). شاردن در توصیف ساختار حاکمیتی صفویه می‌نویسد: «ما در کشور خود فرانسه دولت‌های شرقی از جمله ایران را استبدادی می‌خوانیم؛ اما استبدادی خواندن دولت ایران، عرف نادیده گرفتن اشکال عدالت در دادرسی علیه والیان و مستخدمین استانی و سایر مأموران ایالتی است» (Chardin, 2018, VI, p. 693). قزوینی مؤلف عباسنامه نیز به نبود قوانین مدنی در حفظ اموال بزرگان اشاره می‌کند و فقدان قوانین مدنی را در جهت باز گذاشتن دست شاهان صفوی برای مصادره اموال بزرگان مؤثر می‌داند (وحید قزوینی، ۱۳۲۹، ص. ۱۸۳، ۳۱۰، ۳۲۹).

مفروضات برجای‌مانده از دورهٔ یونان باستان، همچنان در ذهن فیلسوفان و مستشرقان تأثیرگذار بوده است و آنان را در تحلیل و ارزیابی ماهیت دولت و جوامع شرقی به‌اشتباه می‌انداخت. دولت صفوی، ابزار دین دولتی را برای ایجاد یک دولت مستبد تمامیت‌خواه در اختیار داشت. شاهان صفویه با تمرکز دین و دولت سعی در همگن‌سازی جامعه داشتند. یکی از ابزارهای تمرکز، وجود دیوان‌سالاری منظم برای مدیریت و نظارت مستقیم و تمام‌وقت بر کل جامعه است. دیوان‌سالاری ابزاری است در اختیار یک دولت برای تمرکز قدرت. مونتسکیو این گزاره را در روح القوانین و نامه‌های پارسی نادیده گرفت. دیوان‌سالاری نقش نظارت و کنترل بر جامعه را بر عهده دارد. عملکرد دیوان‌سالاری در جوامع شرقی، اصل اساسی برای دریافت مالیات و جمع‌آوری مازاد محصولات کشاورزی بوده است. دولت صفوی درحالی‌به‌دنبال تمرکز قدرت بود که باید مؤلفهٔ بسیار مهم و ساختارمندی به نام بوروکراسی می‌داشت تا

نیرومند بوروکراتیک ما را به این نتیجه می‌رساند که مفهوم ایران در دوره صفویه ناظر بر وحدت ظاهری حدود جغرافیایی بود و نه وحدت اجتماعی، اقتصادی و سیاسی.

۱-۱ جایگزینی قانون با مذهب

یکی از گزاره‌های مهم در ترسیم جوامع شرقی از سوی مونتسکیو، فقدان قوانین عقلانی و جایگزینی آن با مذهب است. مذهب هویت و ماهیت حکومت صفویه را قالب‌بندی می‌کند. اینکه تا چه حد این هویت مذهبی به افزایش یکپارچگی ملی و ایجاد جغرافیای مقدس برای مقابله با تهدیدهای خارجی در غرب و شرق (عثمانی و ازبکان) کمک کرد، می‌تواند دلیلی بر تحمیل مذهب تشیع توسط شاهان صوفی باشد. مونتسکیو، «شاه ایران را رئیس دین معرفی» و تجمیع دین و دولت را ضرورت حکومت استبدادی که ماهیت آن تمرکز قدرت در اراده یک شخص است، می‌داند (Montesquieu, 1752, Book, XXV, p. 491).

با تکیه بر نوشته‌های مونتسکیو، در ایران عصر صفوی مذهب جایگزین قوانین مدنی گشته که مخرج مشترک آن استبداد مذهبی بوده است؛ اما مونتسکیو در تحلیل خویش، اصل زمان و به‌دنبال آن، مترادف مفهومی تجمیع دین و دولت در اراده شاه در رویکرد استبداد شرقی را با کارکرد دین در وحدت‌بخشی با حفظ یا حذف کثرت‌ها را نادیده می‌گیرد. پیوند بین نقش مفهومی و کارکردی دین در ساخت اجتماعی با تکیه بر سیر زمانی تحولات ممکن است.

گزارش‌های کاتبان عصر صفوی گواه نقش کارکردی-تاریخی دین در وحدت‌بخشی ملی-سرزمینی دارد. این وحدت‌بخشی منجر به جلوگیری از هرج و مرج-که مشخصه دوره پیشا و پساصفوی بود- و همچنین توسعه پلکانی اقتصادی شد.

تمام جوامع و قومیت‌های متنوع و پراکنده را زیر یک پرچم به وحدت برساند. ساختار نیرومند بوروکراسی در یک دولت متمرکز، راه‌حل نهایی برای نظارت، کنترل و محافظت از تمام جوامع است. درحالی‌که نبود دیوان‌سالاری قدرتمند و متراکم که سازمان‌های آبیاری وسیع در یک سرزمین پهناور را مدیریت و اداره کند، حکومت صفوی را (به‌جز دوره عباس یکم) دچار تزلزل قدرت مرکزی می‌کرد. ازسویی، شیوه آبیاری غیرمتمرکز در دوره صفوی، حکومت صفوی را دچار اخلال در ایجاد نظامی متمرکز می‌کرد. ویتفوجل ایجاد نهاد بوروکراتیک نیرومند را اصل اساسی یک جامعه می‌داند: «به‌محض اینکه مشترک‌المنافع هیدرولیک از ابعاد محلی فراتر رفت، کسب درآمد ثابت و فراوان دولتی شامل انواع عملیات سازمانی و بوروکراتیک می‌شود. تراکم بوروکراتیک یک جامعه کشاورزی، رابطه مستقیمی با تراکم هیدرولیکی آن دارد» (Wittfogel, 1957, p. 87-88).

نبود نهاد بوروکراتیک بود که قبایل محلی و حاشیه‌ای غلزایی به دور از چشم حکومت مرکزی، روزه‌روز بر قدرت خود افزودند. دیوان‌سالاری، اصلی بود که باوجود تعریف آن در دوره مونتسکیو (Gournay, 2016, p. 185)، در کتاب‌های او روح *القوانین و نامه‌های پارسی منعکس* نشد. این اصل در کشورهایمانند فرانسه، از دیدگاه وینسنت دو گورنه (Vincent de Gournay) مانند یک بیماری لاعلاج معرفی می‌شد (Gournay, 2016, p. 91, 110-111, 147, 139, 141, 188; Haldon, 2016, p. 147)؛ اما استبداد شرقی بازتعریف‌شده توسط مونتسکیو برای تثبیت و تحکیم خود، نیازمند یک دیوان‌سالاری پیچیده با تراکم شدید (بالا) متناسب با تراکم شدید هیدرولیک بود تا استبداد خود را بر جمیع جان‌ها و اراضی مستحکم سازد. نداشتن نظام هماهنگ، منظم و

ایجاد نظامی مبتنی بر تشیع اثنی‌عشری مسیری در جهت همگون‌سازی [فرهنگی] بود (موسوی فندرسکی، ۱۳۸۸، ص. ۹۴) تا مشرق ظل‌اللهی را به نور هدایت و ارشاد رهنمون سازد (موسوی فندرسکی، ۱۳۸۸، ص. ۷۵)، متمردان را نابود گرداند و بیضه اسلام را از شر مخالفان مصون و محفوظ دارد و مصلحت نظام کل و انتظام سرزمینی کامل گرداند (موسوی فندرسکی، ۱۳۸۸، ص. ۱۲۶). واله اصفهانی در خلدبرین، ساختار ترکیبی دین و دولت را -که در شاه دین‌پناه متجلی گشته است- چرایی ایجاد جامعه‌ای یکپارچه و ساخت اجتماعی یکدست می‌داند و می‌نگارد:

«سزد که سلطنت اکنون کند سرافرازی
که سایه بر سرش افکند خسرو غازی»
(واله اصفهانی، ۱۳۷۲، حدیقه اول، ص. ۱۰)

شاه اسماعیل با ترویج مذهب تشیع، مسیر را برای سرکوب متمردان و در نهایت یکدست‌سازی اجتماع آماده ساخت (خواندمیر، ۱۳۷۰، ص. ۶۵-۶۶). شاملو، شاهان صفوی را در نقش مرشد کامل و تجسمی از خداوند که فرمان‌های آنان تأییدهای الهی بود، تصویر می‌کند (شاملو، بی‌تا، ص. ۱۱۲۳-۲۶). امینی در فتوحات شاهمی، گره خوردن قدرت سیاسی شاهان صفوی با قدرت معنوی آنان را در تشکیل دولتی ملی مؤثر می‌داند. شاهان صفوی با القا و اقناع مریدان به اینکه در حکم تجسمی عینی از خداوند بر روی زمین‌اند، فرمان‌های خود را در حکم فرمان‌های الهی قرار دادند (امینی، ۱۳۸۳، ص. ۲۳۸-۲۴۰).

سانسون، شاه را نزد ایرانیان مقدس می‌داند و می‌نویسد: «شاه به‌عنوان فرزند پیغمبر، رئیس مذهب مملکت نیز است. ایرانیان عقیده دارند شاه به عذاب دوزخ گرفتار نمی‌شود و اگر در امور مذهبی از او خلاقی سر زند، نمی‌تواند مورد بازخواست قرار

گیرد» (سانسون، ۱۳۴۶، ص. ۳۶). دلاواله و سانسون به ساختار *شاه نهادی حکومت صفوی و مطلق بودن اراده شاه صفوی اشاره می‌کنند (دلاواله، ۱۳۷۰، ص. ۲۲۸-۲۲۷؛ سانسون، ۱۳۴۶، ص. ۱۷۰). شاردن نیز وضعیت ایرانیان را شرح می‌دهد: «مردم معتقدند که در همه چیز باید از پادشاه اطاعت کرد، مگر در مواردی که به دین حمله می‌کند. من در اینجا اضافه می‌کنم که مطابق با این باور عجیب، معتقدند که فرمان‌های پادشاه فراتر از قوانین طبیعی است؛ اما از سوی دیگر، معتقدند که فرمان‌های او پایین‌تر از حق الهی است، و اگر چنین شد که پادشاه چیزی خلاف دین دستور داد، نباید از او اطاعت کرد، بلکه باید همه چیز را تحمل کنیم» (Chardin, 2018, VI, p. 693). شاردن تسلط دین را در رأس هرم قدرت صفوی نشان می‌دهد.

«خداوند بزرگ به‌اندازه پادشاه ایران مطلق نیست؛ و اگرچه به‌طور کلی می‌توان گفت که حکومت ترک‌ها و فارس‌ها تقریباً یکسان است، هر دو از یک دین هستند، با این حال اختیارات حاکمان در ایران و ترکیه [عثمانی] یکسان نیست؛ زیرا مثلاً امپراتور ترک‌ها هیچ شخص قابل توجهی را بدون مشورت با بزرگ دین به قتل نمی‌رساند، و برعکس، امپراتور ایرانیان بدون مشورت و فقط برای پر کردن اوقات فراغتش دستور مرگ بزرگان را می‌دهد» (Chardin, 2018, VI, p. 691-692).

جایگزینی قانون با مذهب در کتاب نامه‌های پارسی مونتسکیو فراوان انعکاس یافت. در یکی از نامه‌ها، مونتسکیو، تسلط عمیق دین اسلام بر تحولات اجتماعی را نشان می‌دهد «ترس از دین محمدیان [دین مسلمانان] که در زیر یوغ آن زندگی می‌کنیم، مانع از آن می‌شود که ملت ما زندگی کند» (Montesquieu, 1721, Lettre LXV, p. 152).

مونتسکیو آب‌وهوای شاد (معتدل) اروپا را علت اصلی گسترش دین مسیحیت می‌داند و با اغراض و اروپامداری، دین مسیحیت را برترین دین معرفی می‌کند و می‌نویسد: «مدت زیادی است که شاهزادگان مسیحی همه بردگان کشورهای خود را آزاد کرده‌اند؛ زیرا به گفته آن‌ها مسیحیت همه انسان‌ها را برابر می‌کند» (Montesquieu, 1721, Lettre LXXIII, p. 5-6).

مونتسکیو در نامه‌های پارسی، برابر بودن برده‌وار جامعه ایران در مقابل اراده شاه و حرکت همه چیز حول محور او را دلیلی بر گسترش فساد اجتماعی و سیاسی می‌داند. هرچند گزاره جایگزینی قانون با مذهب از رهگذر ایجاد استبداد مطلقه پذیرفتنی است؛ اما نمی‌توان نقش کارکردی آن را نادیده گرفت.

مونتسکیو سعی می‌کند با نادیده انگاشتن قرون وسطی - که مهم‌ترین مشخصه آن استبداد مذهبی بود - و تفسیری منفی و واژگون‌سازی مفهوم دین بر ساخت اجتماعی از نقش کارکردی - تاریخی دین در یکپارچگی ملی و همگون‌سازی فکری - اجتماعی چشم‌پوشی کند.

جایگزینی قانون با مذهب را می‌توان در اروپا نیز دید. سال‌ها سیطره مذهب تحریف‌شده مسیحیت عملاً غرب را دچار انحطاط کرد. در همین دوران انحطاط فکری و پسرفت اجتماعی غرب، جوامع اسلامی در مسیر ترقی حرکت کردند؛ اما شارل مونتسکیو، باینکه مذهب را علت بدبختی‌ها، فسادها و تنبلی‌ها می‌داند (Montesquieu, 1752, Book V, p. 76; Book XIV, p. 250)؛ اما در توصیف، ترسیم و تحلیل جوامع غربی، مسیحیت را دینی معتدل و سازگار با طبیعت غرب و ساکنان اروپا و از همه مهم‌تر نجات‌دهنده ساکنان غیرغربی (سیاهان برده) معرفی می‌کند (Montesquieu, 1752, Book XV, p. 263-264) و با اقناع‌های ژورنالیستی، مسیحیت

را دین اعتدال و اسلام را دین وحشت و ترس می‌نامد. ولتر که منتقد مونتسکیو بود با همان رویکرد اروپامحوری خود و در چهارچوب نظریه استبداد شرقی (Voltaire, 1901, p. 274) تلاش بسیاری کرد ضمن نقد دین، مقایسه و ارزیابی تطبیقی از نقش دین در سرزمین‌های اسلامی و مسیحی ارائه کند. هرچند ولتر دین را عامل اصلی بدبختی ایرانیان می‌دانست و معتقد بود که سقوط اصفهان در ۱۷۲۲م و ویرانی‌های پس از آن رابطه مستقیمی با دین دولتی حاکم بر جامعه داشته است؛ اما آن را فقط مختص به سرزمین‌های شرقی نمی‌داند، بلکه آن را گزاره‌ای تعمیم‌داده شده به کل جهان می‌پندارد «تمام تصاویر ظلم‌ها و بدبختی‌هایی که از زمان شارلمانی بررسی می‌کنیم وحشتناک‌تر از عواقب سقوط اصفهان ندارد» (Voltaire, 1963, Ch. CXCI, p. 775). ولتر برخلاف مونتسکیو، نگاهی ذات‌گرایانه و جبری به نقش دین در رشد خودکامگی ندارد. چه بسا در مقایسه‌ای تطبیقی بتوان گفت که حق الهی پادشاهان اروپایی همچون لویی چهاردهم در فرانسه با پادشاهان ایران هیچ تفاوتی ندارد. نکته مهم در دوره صفوی که از چشمان مونتسکیو دور ماند، بی‌توجهی به چنددستگی و انسداد اجتماعی - سیاسی ایران پیشاصفوی و کارکرد ایمان سیاسی (مذهب تشیع بعلاوه اقتدار شاه صفوی) در رفع این انسداد بود. نقد دیگری که می‌توان بر رویکرد مونتسکیو وارد کرد این است که دین در مفهومی کلی به‌سان تصویر - اندیشه‌ای در تکامل قوانین بشری تأثیرگذار بوده است.

۱-۲ نبود حقوق مدنی

از دیدگاه مونتسکیو ماهیت ذاتی حکومت استبدادی بر پایه اطاعت بی‌چون‌وچرا از اوامر فرمانرواست. «در چنین حکومت‌هایی، امر، امر شاه است. آن هنگام که

اراده پادشاه آشکار شد، باید به‌طور خطاناپذیری اثر خود را ایجاد کند. در چنین حکومتی، انسان موجودی است که کورکورانه تسلیم اراده مطلق حاکم است. بنابر نظر او در ایران، قانونی وجود ندارد و تنها قانون که همگی ملزم به رعایت آنند، امر شاهنشاه است» (Montesquieu, 1752, Book III, p. 44). ساختار

حکومت ایران از دید مونتسکیو، استبدادی است «اساس حکومت ایران بر پایه ترس است. در چنین سرزمینی قانون وجود ندارد. قوانین مدنی وجود ندارد، دولت قدرتی ندارد و ارتش به‌عنوان تنها محافظ شاه، قدرت بسیار دارد. خانواده سلطنتی [به‌صورت انحصاری] به‌عنوان دولت عمل می‌کند» (Montesquieu, 1752, Book V, p. 74-78).

گزارش‌های اولئاریوس، کمپفر و تاورنیه مهر تأییدی بر فرضیه مونتسکیو است؛ اما این گزارش‌های میدانی، فقط بررسی پوسته حکومت و جامعه صفوی با تکیه بر ریخت‌شناسی واژگان و مفاهیم است. این ریخت‌شناسی، تجزیه و تحلیل موقعیت حکومت صفویه در منطقه و نقش کارکردی استبداد در ساختمان درونی سرزمین در ایجاد یکپارچگی سرزمینی را نادیده می‌گیرد.

اولئاریوس حکومت صفویه را استبدادی و جامعه تحت سلطه شاه را به‌مانند آشپزخانه‌ای توصیف کرد که فقط شاه حق استفاده از آن را دارد (Olearius, 1663, p. 670).

قدرت نامحدود شاه صفوی و نداشتن قوانین محدودکننده قدرت شاه، در جای‌جای کتاب اولئاریوس موج می‌زند. اولئاریوس شاه ایران را به‌مانند خداوند در نزد ایرانیان و در مقایسه‌ای شاه ایران را به‌مانند تزار روسیه مستبد می‌داند (Olearius, 1663, p. 219). تاورنیه نیز در توصیف ایران می‌نویسد: «حکومت ایران استبدادی‌ترین حکومت

جهان است؛ زیرا حیات و مرگ تمام انسان‌ها در سرزمین ایران در دستان شاه است و هیچ‌کسی جرئت ندارد دلیل شاه را برای دستور مرگ کسی به چالش بکشاند. و هیچ فرمانروایی در جهان قدرتمندتر از پادشاه ایران وجود ندارد. شاه صفی و پسرش شاه عباس در جنایت نظیر نداشتند» (Tavernier, n.d., p. 219-220). کمپفر در ترسیمی مقایسه‌ای بین قدرت شاه صفوی و شاهان اروپایی، نبود قوانین اساسی را علت قدرت نامحدود شاه صفوی می‌پندارد و شاه را جلوه‌ای از خداوند بر روی زمین می‌داند. کمپفر شاه را تجسم فیزیکی خداوند آسمان‌ها بر روی زمین می‌پندارد و معتقد است شاه ایران چنان قدرت مطلقی دارد که در تحمیل اراده و اعمال خود کاملاً آزاد است (کمپفر، ۱۳۶۳، ص. ۱۴-۱۶).

مونتسکیو نداشتن قوانین مدنی، و استبداد مطلق را عامل اضمحلال تدریجی کشورهای استبدادی می‌داند (Montesquieu, 1752, Book VI, p. 92)، در جای‌جای کتابش بر تفکیک قوا در سرزمین‌های اروپایی تأکید می‌ورزد و نبود آن را مصیبتی بزرگ می‌داند؛ با این حال مونتسکیو درباره به‌کارگیری قوانین مذهبی به‌جای قوانین مدنی در مواقع مشکوک و در تعیین حدود خودسری‌های حاکم مطلق در سرزمین‌های استبدادی که با نبود قوانین مدنی مواجه‌اند، نگاه رادیکال را کنار می‌گذارد (Montesquieu, 1752, Book XII, p. 226). نقد وارد بر فرضیه نبود حقوق مدنی در ایران دوره صفوی توسط مونتسکیو، از چهار منظر است: ۱- هرچند حقوق مدنی در عصر روشنگری مفهومی جدید نبود و از خاکستر تمدن آتنی برخاسته بود؛ اما گزاره‌ای تعمیم‌یافته بر کل حیات اجتماعی غرب نبود و در سیر تاریخی خویش به موازات تحولات تاریخی، دچار تطور مفهومی گشته است.

۲- ازسویی با تکیه بر گزارش‌های سیاحان اروپایی همچون شاردن که در مقایسه‌ای وضعیت بردگان را در ایران بهتر از مسیحیان در کشورهای مختلف مسیحی می‌داند (Chardin, 2018, VI, p. 694)، در گزاره نبود حقوق مدنی در ایران تردید به وجود می‌آید.

۳- استبداد، مفهومی عمومی و عام است که می‌توان به هر حکومتی اطلاق کرد. تفسیر مثبت و منفی از این واژه فقط واژگون‌سازی مفاهیم برای اثبات موضع ازپیش‌تعیین‌شده، است. در دیدگاه توکویل، استبداد نه تنها پیش‌فرض قدرت در هر جامعه‌ای است، بلکه ساختار تمام حکومت‌ها، استبدادی است. استبداد اکثریت بر اقلیت و استبداد اقلیت بر اکثریت. توکویل می‌نویسد: «چیزی با عنوان استبداد مطلق وجود ندارد، مونتسکیو نمی‌تواند برای پردازش مفهومی این واژه افتخار کند؛ زیرا استبداد، به‌خودی‌خود، نمی‌تواند نتیجه پایداری داشته باشد. هیچ قدرت واقعی را نمی‌توان در میان مردم ایجاد کرد که به گرایش‌های و تمایلات درونی آنان وابسته نباشد. میهن‌پرستی و مذهب، تنها دو انگیزه در جهان هستند که می‌توانند برای همیشه کل بدنه یک جامعه را به یک نقطه یا نتیجه پایدار (ماندگاری، شکوه و سعادت) هدایت کنند» (Tocqueville, 1841, p. 96).

توکویل ساختار حکومت جمهوری (دموکراسی) را استبداد اکثریت بر اقلیت می‌داند «تمرکز کل نیروی اجتماعی در دستان قوه مقننه، گرایش طبیعی دموکراسی‌هاست؛ زیرا از آنجایی که این قدرتی است که مستقیماً از مردم نشئت می‌گیرد، برای مشارکت کامل در اقتدار غالب جمعیت ساخته شده است و طبیعتاً منجر به انحصار هرگونه نفوذ می‌شود. این تمرکز برای مدیریت مضر است و منجر به استبداد اکثریت بر اقلیت می‌شود» (Tocqueville, 1841, p. 164). توکویل سلطنت مطلقه، را استبداد اقلیت بر

اکثریت می‌داند و می‌نویسد: «در چنین حکومتی [سلطنت مطلقه]، مسلم است که استبداد گروهی اندک بر اکثریت، با ممانعت از تولید، ثروت افراد را تباه می‌کند، بسیار بیشتر از محروم کردن آن‌ها از ثروتی که تولید کرده‌اند، منبع ثروت را خشک می‌کند، درحالی‌که معمولاً به اموال اکتسابی افراد احترام می‌گذارد» (Tocqueville, 1841, p. 230).

برای مونتسکیو اثبات استبداد، سوءاستفاده از قدرت است؛ اما ولتر در چهارچوب نظریه استبداد شرقی (Voltaire, 1901, p. 17, 108, 112, 189, 195, 274)، توجه به چندگانگی معانی و مفاهیم به‌ظاهر مترادف و موازی و پیوند بین سطح مفهومی پدیده‌ها با سطح کارکردی-تاریخی آن‌ها -که از اسلوب تاریخ‌نگاری علمی است- مفهوم ظلم را در مقابل استبداد قرار می‌دهد و استبداد را استفاده بهینه و صحیح از قدرت مطلقه (با معرفی الگوی لویی چهاردهم و کاردینال مازارن در فرانسه) و ظلم را سوءاستفاده از قدرت توصیف می‌کند (Voltaire, 1901, p. 17, 112). حکومت شاه عباس، «استبدادی» به مفهوم قدرت مطلق، به معنای مثبت آن از نظر ولتر است. ولتر از شاه عباس اول، بدون انتقاد از قدرت مطلق او، دفاع می‌کند.

ولتر معتقد است که شاه عباس اول برای ایجاد نظم عمومی و کاهش ظلم درباریان و نظامیان به رعیت، ناگزیر بستر قدرت مطلق را ایجاد کرده است. این قدرت مطلق منجر به اداره بهتر جامعه و مانع دست‌درازی و ظلم درباریان و نظامیان به رعیت شده است. او ظلم را در مقابل استبداد قرار می‌دهد و ظلم را سوءاستفاده از قدرت، و استبداد را استفاده بهینه از قدرت برای اداره بهتر مردم و اجرای عدالت می‌داند و [شاه] عباس اول را بخشنده معرفی می‌کند. ولتر می‌نویسد: «هرآنچه در مورد ایران به ما گفته می‌شود

با نداشتن آزادی زن در ایران نکرده است، بلکه حجاب را [حفظ] ارزشی به‌جای‌مانده از ایران باستان و «یکی از قدیمی‌ترین آداب و رسوم ذکرشده در تاریخ می‌داند» (Chardin, 2018, IV, p. 504).

۳-۱-۳ نداشتن ثبات و امنیت حقوق مالکیت در دوره صفویه

براساس یکی از گزاره‌های استبداد شرقی، با تکیه بیشتر بر دیدگاه‌های مونتسکیو، دوره صفویه به‌علت نبود امنیت و ثبات مالکیت، امکان توسعه پایدار وجود نداشت. بررسی این گزاره و انطباق آن با ایران دوره صفویه در ادامه صورت می‌گیرد.

۳-۱-۱-۳ شرایط اقلیم و حقوق مالکیت

باوجود اقلیم جغرافیایی برخوردار از تنوع آب‌وهوایی و زیستی، بخش عمده‌ای از مساحت ایران در زمره مناطق خشک و کم‌آب قرار گرفته است و این موضوع در بسیاری از منابع -ازجمله سفرنامه‌ها- یاد شده است. قسمت بسیاری از مساحت ایران در دوره صفویه در زمره مناطق گرم و خشک و قسمت کمی از آن در زمره مناطق معتدل و مرطوب قرار داشت.

نویسندگان دوره صفوی، اقلیم ایران را خشک و گرم و خاک ایران را بایر و لم‌بزرع توصیف می‌کنند که ازجمله علل خشکسالی‌های متمادی در نقاط مختلف ایران -به‌ویژه مناطق مرکزی، جنوبی و شرقی- در دوره‌های مختلف بوده است (روملو، ۱۳۵۷، ج. ۵۷۱/۱؛ مشیزی، ۱۳۶۹، ص. ۳۱۶-۳۱۷؛ ترک‌مسان، ۱۳۱۷، ص. ۱۶۷، ۱۷۲-۱۷۳، ۲۴۵؛ استرآبادی، ۱۳۹۰، ص. ۲۳۶، ۲۴۶، ۳۸۹؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۲، حدیقه چهارم، ص. ۶۰۰).

شیلبرگر ازجمله مسافرانی بود که به ایران آمده بود، آب‌وهوای ایران را گرم، خشک و ناسالم

ما را متقاعد می‌کند که هیچ کشور سلطنتی وجود نداشته است که در آن حقوق بشر بیشتر از ایران مورد استفاده قرار گیرد» (Voltaire, 1963, p. 773). ولتر نظام تحت سلطه [شاه] عباس اول را نمونه نظامی عدالت‌محور معرفی می‌کند و می‌نویسد: «ایران در اواخر قرن شانزدهم [قرن ۱۱ هجری قمری] به یکی از شکوفاترین و شادترین کشورهای جهان در زمان سلطنت شاه عباس بزرگ، نوه اسماعیل صوفی تبدیل شد» (Voltaire, 1963, p. 409). ولتر با تعدیل تأثیر آب‌وهوا بر ساختار حکومت و تعدیل نقش استبداد می‌نویسد: «ایران در آن زمان متمدن‌تر از ترکیه بود. هنرها در آنجا بیشتر مورد احترام بودند، اخلاقیات ملایم‌تر و نیروهایی که وظیفه برقراری نظم را در جامعه داشتند، ملایم‌تر و به دور از تبعیض عمل می‌کردند. فراگیری علوم در آنجا مورد تشویق قرار می‌گرفت. یونانیان باستان که اولین معلمان اروپا بودند تحت تأثیر ایرانیان بودند» (Voltaire, 1963, p. 771).

۴- نتیجه‌گیری جانب‌دارانه برای القا و اقناع مخاطبان از دیگر روش‌های مونتسکیو، برای اثبات گزاره نبود حقوق مدنی در ایران بود. وی در کتاب روح‌القوانین به نقل از شاردن (Chardin, 2018, p. 504)، زنان مسلمان ایرانی را بدون حقوق مدنی، و حجاب را در تضاد با آزادی زن توصیف می‌کند «سر ژان شاردن می‌گوید: در ایران، زنان متأهل را به شیوهی کودکان، آن‌طور که می‌خواهند، با لباس‌هایشان می‌آرایند؛ بنابراین، آن توجهی که ظاهراً شایسته‌ی آنهاست، آن توجهی که در هر جای دیگر اولویت اصلی آنهاست، به‌هیچ‌وجه در ایران متوجه آنها نیست» (Montesquieu, 1752, Book XVI, p. 285).

درحالی‌که چنین تحلیلی به نقل از شاردن صحیح نیست. شاردن فقط به توصیف حجاب زنان متأهل و دوشیزه‌ها پرداخته و نه تنها قضاوت و داوری درباره ارتباط حجاب

زمانی که جمعیت کم، کشور حاصلخیز و آب‌وهوای آن معتدل بود، نیاز چندانی به توسعه قوانین مالکیت وجود نداشت؛ اما در صورت نبود آن‌ها و در عصر حمایت از بشریت وضعیت متفاوت خواهد بود (Hutcheson, 1968, Vol. I, Book III, p. 199).

۳-۲-۱ ساختار مالکیت در دوره صفویه

مونتسکیو در کتاب ششم خود درباره مالکیت ارضی می‌نویسد: «در کشورهای استبدادی همه اراضی متعلق به پادشاه و خانواده (شاهزادگان) اوست، نتیجه این است که به‌ندرت قوانین مدنی درباره مالکیت زمین وجود دارد» (Montesquieu, 1752, Book VI, p. 91).

«حکومت روزافزون مطلقه در همه شئون اجتماعی و حیات سیاسی تأثیر کرد. همان‌گونه که نظام الملک قرینه‌ای به دست داده بود که سلطان، مالک مطلق همه زمین‌هاست. این فرضیه که حق مطلق مالکیت به شاه تفویض شده است، سرپوش خوبی بود تا شاه زمین‌های متعلق به رعایا را غصب کند. هرچند با این همه چنین می‌نماید که این فرضیه که شاه یگانه مالک اراضی است چندان مورد قبول عام و تام نباشد. شاه عباس لازم دید که املاک شخصی خود را مبدل به اوقاف کند تا علاوه بر بهره‌مندی از عواید آن، از سرزنش این‌و آن که ممکن بود بگویند، شاه املاک مزبور را از طریق حرام به دست آورده است، دور باشد» (لمبتون، ۱۳۶۲، ص. ۲۱۳-۲۱۴).

وحید قزوینی نیز تصرف موقوفات به‌نفع شاه صفوی را مورد تأکید قرار داده است (وحید قزوینی، ۱۳۲۹، ص. ۲۱۶). در این حالت، شاه بزرگ‌ترین غارتگر و سازمان دولتی صفوی نیز دستگاه غارت شناخته می‌شود. چنین دستگاهی با تکیه بر دیدگاه اسمیت، خزانه آن با مالیات زمین از راه کسب منافع کشاورزی (Smith, 1937, p. 647)، انباشت طلا و

توصیف کرده بود (Schiltberger, 1879, p. 45). باربارو و کوتارینی نیز در سفری به ایران مناطق شمالی جداشده توسط کوه‌های البرز از ایران [مرکزی]، را با آب‌وهوای مطلوب و دیگر مناطق -فلات مرکزی ایران- را با آب‌وهوای گرم و کم‌آب دانسته‌اند (Barbaro & Contarini, 1873, p. 49, 150). کمپفر ساختار طبیعی و فیزیکی ایران را نامتعارف و ناهنجار توصیف می‌کند و در ترسیمی از اقلیم ایران می‌نویسد: «طبیعت ایران، این سرزمین را در چنان حصاری از کوه‌ها، دریاها و بیابان‌ها محصور کرده است، که امکان ارتباط بین یکدیگر و رخنه دشمنان را سخت گردانیده است» (کمپفر، ۱۳۶۳، ص. ۱۸).

ایران اقلیمی نامتوازن و ناهمگن دارد. قسمت بیشتر مساحت فیزیکی آن در زمره اقلیم خشک و نیمه‌خشک است و قسمت کمی در مناطقی با آب‌وهوایی نیمه معتدل و خاک حاصلخیز است. با توجه به وضعیت آب‌وهوایی ایران دوره صفوی می‌توان دریافت که قسمت بیشتر ایران دوره صفوی در زمره مناطق گرم، خشک و کم‌آب و با خاک نامطلوب است، و در چنین مناطقی زمین برای کشاورزی وجود دارد؛ اما تأمین آب کافی برای کشت محدود است. در مناطقی که آب‌وهوای آن مطلوب و خاک حاصلخیز است، مشکلی در تأمین آب کشاورزی وجود ندارد؛ اما زمین برای کشاورزی محدود است؛ بنابراین کمپابی آب در وضعیت آب‌وهوایی گرم و خشک، و کمبود زمین در وضعیت آب‌وهوایی مطلوب، منجر به نوعی تضاد یا نامتوازنی طبیعی در ایران و در نتیجه تفاوت در شیوه تولید پراکندگی جمعیت می‌شد.

آب‌وهوا بر ساختار مالکیت تأثیری اساسی بر جای خواهد گذاشت. به‌طوری که هاجسون در توضیح «بنیاد مالکیت» (Foundation of Property) می‌گوید:

نقره برای مخارج دربار پرهزینه (Smith, 1937, p. 414) و عوارض گمرکی حاصل از بازرگانی انحصارگرایانه با خارجی‌ها (Smith, 1937, p. 845) پُر می‌گشت، بدون آنکه در راه رفاه عمومی و توسعه پایدار اقتصادی-اجتماعی هزینه شود. برنیه، عامل خوشبختی اروپاییان را احترام به حقوق مالکیت می‌داند و می‌نویسد: «چقدر باید احساس خوشحالی و سپاسگزاری کنیم. از تو سپاسگزاریم پروردگار، که در سرزمین‌های ما، پادشاهان تنها مالک خاک نیستند!» (Bernier, 1914, p. 232)؛ اما ولتر نگاهی متفاوت دارد. او انتقال ارث از پدر به پسر را نمونه احترام به حقوق مالکیت می‌داند و می‌نویسد: «مسافرانی مانند شاردن که ایران را به‌خوبی می‌شناختند، حداقل به ما نمی‌گویند که همه اراضی متعلق به پادشاه است. آن‌ها اعتراف می‌کنند که مانند هر جای دیگر، قلمروهای سلطنتی، زمین‌هایی که به روحانیون داده می‌شود، و جوهری که افراد به حق دارند، وجود دارند که از پدر به پسر منتقل می‌شود» (Voltaire, 1963, p. 773).

وحید قزوینی به نبود امنیت مالکیت و مصادره اموال بزرگان مورد غضب و واگذاری اموال و تیول آن‌ها به دیگران اشاره می‌کند (وحید قزوینی، ۱۳۲۹، ص. ۱۸۳). سیوری نداشتن امنیت حقوق مالکیت و وجود طبقه مذهبی به‌عنوان تنها طبقه معتمد در دوره صفویه که مالکیت را به‌صورت انحصاری در اختیار داشت می‌نویسد:

«شاهان صفوی اراضی و اموال را به‌عنوان اوقاف، یا املاک بسیاری به‌نفع حرم و نیز بر اعتبار و ثروت طبقات مذهبی افزودند. تمایل و آمادگی بیشتری برای تن دادن به غضب توسط حاکمان صفوی که خود را نمایان امام غایب [به‌مثابه مهدی] می‌دانستند، وجود داشت» (Savory, 2021, p. 101).

سیورغال و تیول ازجمله مالکیت‌های دوره

صفویه -باقی‌مانده از دوره سلجوقیان و مغولان- بود. سیورغال که گاه به‌عنوان معافیت از پرداخت مالیات نیز بود، تا حدودی به تیول موروثی شباهت داشت و آن‌طور که مینورسکی تحلیل می‌کند، این اصل حفظ می‌شد که انحصارگرایان رده‌بالا فقط حق وصول درآمدهای ناشی از خزانه‌داری پادشاه را داشتند. اهل قلم می‌گویند که زمین‌های تعیین‌شده برای حقوق، تحت بازرسی مردان پادشاه نیست؛ بلکه مانند دارایی کسی است که به او داده می‌شود (Minorsky, 2021, p. 28). سیورغال‌ها بعد از مرگ صاحب اصلی آن، بین وارثان قانونی و به‌حق او تقسیم می‌گشت (سیستانی، ۱۳۴۴، ص. ۱۶۱-۱۶۲). تیول و سیورغال به‌سان بنفیس (Benefice) (تیول) و فیف (Fief) (سیورغال یا تیول موروثی) در اروپا شباهت داشت. هرچند نظام حقوقی مترتب بر بنفیس و فیف منجر به‌نوعی نظم سیاسی در اروپا گشت (Fukuyama, 2011, p. 159)؛ اما تیول و سیورغال را نیز نمی‌توان جدا از یک نظم خودجوش اجتماعی دانست. هرچند توزیع و واگذاری تیول و سیورغال در ایران با نظارت شدید حکومت انجام می‌شد؛ زیرا در غیر این صورت تمرکززدایی و مرکزگرایی اجتناب‌ناپذیر بود.

وقف نیز که یکی از انواع مالکیت‌ها بود در دوره صفویه دچار تحول گشت. در دوره شاه عباس اول به وقف توجه شد و از آن برای آبادانی سرزمین و گسترش زراعت استفاده می‌شد (استرآبادی، ۱۳۶۶، ص. ۱۳۶-۱۳۷). هرچند که در ابتدا موقوفه‌ها برای مصارف عمومی، خیریه و دینی مورد توجه قرار می‌گرفتند (صفت‌گل، ۱۳۸۱، ص. ۳۲۲). نهاد وقف پس از مرگ شاه عباس اول تا روی کار آمدن شاه سلیمان بر مبنای شالوده‌هایی که در عهد او شکل گرفته بود، استمرار یافت و بر تعداد، شمار و اندازه موقوفات افزوده گشت. علاوه‌بر موقوفات درباری،

بسیاری از بزرگان و درباریان و دیگر اشخاص هریک موقوفاتی ایجاد کردند (صفت‌گل، ۱۳۸۱، ص. ۳۲۴). گسترش نهاد وقف، امنیت مالکیت به‌عنوان یکی از راه‌های انباشت سرمایه در درازمدت را تضعیف کرد. «به‌غیر از زمین‌های دولتی که متعلق به شاه بود و اموال متعلق به نهادهای مذهبی، نوع سومی از مالکیت نیز وجود داشت و آن مالکیت خصوصی بود. زمین‌هایی که متعلق به افراد است نود و نه سال و بیشتر مال آن‌هاست و در این مدت آن‌ها اجازه فروش و بهره‌برداری از زمین را با دادن خراج سالانه کوچکی دارند. شاردن اجازه نود و نه‌ساله و توافقات خریدوفروش را شبیه قراردادهای معاملاتی فرانسه می‌پندارد» (Chardin, 2018, VI, p. 731-732).

لمبتون معتقد است در دوره صفویه به مالکیت شخصی احترام گذاشته می‌شد و عملاً به رسمیت شناخته شده بود. هرکس می‌توانست ملک خود را وقف کند و این کار میسر نمی‌شد مگر اینکه مالکان حق مالکیت کامل ملک خود را داشته باشند (لمبتون، ۱۳۶۲، ص. ۲۱۴).

ساختار مالکیت در دوره صفویه از قواعد ساده‌ای پیروی می‌کرد؛ اما فئودالیسم اروپای غربی، منجر به نظم اجتماعی-سیاسی پایدار می‌شد که ثبات و امنیت مالکیت را برخلاف ساختار مالکیت ایرانی ایجاد می‌کرد. هرچند فئودالیسم غربی نیز نوعی نظام اجتماعی-سیاسی الیگارشیکی ایجاد می‌کرد؛ اما ازسویی سعی می‌کرد با برقراری نوعی نظم بین گروه‌های غالب حاکم با توزیع برابانه قدرت و ثروت بین همان اعضای گروه‌های غالب حاکم، بستر تمرکززدایی هم‌زمان را با وحدت کثرت‌ها (پلورالیزم) فراهم سازد. بی‌تردید می‌توان گزاره تأثیر اقلیم را در ایجاد نظم اجتماعی-سیاسی پایدار و اثبات در اروپای غرب دید. مونتسکیو در بررسی ساختار

مالکیت، نبود مالکیت خصوصی را مشخصه جوامع شرقی قرار داده است؛ اما با تکیه بر گزارش‌های شاردن، می‌توان دریافت که مالکیت خصوصی در دوره صفویه مورد احترام بوده و از قواعد خاصی پیروی می‌کرده است. در واقع ماهیت جامعه شرقی بدون در نظر گرفتن گزاره‌های استبداد شرقی، تهی از قاعده و قانون نبوده است، چه بسا قواعد و قوانین عرفی و قراردادهای سهم‌بری، نشانه‌ای از نظم اجتماعی خودجوش بوده است. مونتسکیو در تحلیل ساختار مالکیت بدون توجه به قراردادهای عرفی حاکم بر جامعه، دچار خطای تحلیل می‌شود و با تعمیم یک گزاره (نبود مالکیت خصوصی) بر کل دوره صفویه، ناهمخوانی ساختار مالکیت با ویژگی‌های طبیعی مورد تأکید خود! و اوضاع اجتماعی و مفهوم‌پردازی‌های یک‌سویه و نیز دادن حکم کلی بدون توجه به سیر زمانی تحولات تاریخی در یک سرزمین در مسیر مغلطه گام می‌گذارد.

۱-۳-۳ مالکیت ارضی و وضعیت کشاورزی

شهرهای ایران نیز همواره تحت حاکمیت استبدادی پادشاهان، حکام و خان‌ها و اربابان بزرگ بود و کمابیش به‌طور انگل‌وار از تولیدات مناطق روستایی تغذیه می‌کردند. آن‌طور که شاردن می‌نویسد: «اراضی قلمروها ملک خاص شاه است» (Chardin, 2018, p. 731).

«با روی کار آمدن شاه عباس ترتیباتی فراهم شد که زمین‌ها به زمین‌های سلطنتی-خاصه- تبدیل شدند و اداره اراضی و جمع‌آوری مالیات‌ها از حاکمان محلی به دولت مرکزی منتقل شد. با تبدیل شدن زمین‌ها به ایالات خاصه، تأسیسات آبیاری این زمین‌ها مورد توجه قرار گرفت و عواید این زمین‌ها مستقیماً به دولت مرکزی رسید» (لمبتون، ۱۳۶۲، ص. ۲۱۸-۲۱۹).

کمپفر طبیعی‌دان و سفرنامه‌نویس آلمانی که

وضعیت اراضی و مالکیت در سرزمین ایران را تحلیل کرده بود در مقایسه‌ای تطبیقی به تفاوت قواعد زمین‌داری در سرزمین ایران با سرزمین‌های غربی می‌پردازد. وی به اجازه و اختیار دهقانان در کاشت، داشت و برداشت در برابر دادن سهم معینی از حاصل به شاه کشور - با توجه به شرایط اقلیمی و اوضاع و احوال محلی - اشاره می‌کند.

«در برخی نواحی ثلث محصول گندم و جو به دهقان می‌رسد درحالی‌که دوسوم دیگر سهم شاه می‌شود؛ ادارهٔ املاک خاصه در این حالت بذر را می‌دهد و حفر قنات (برای آبیاری مزارع) را مجاز می‌شمارد. در صورتی که شاه [اداره املاک خاصه]، علاوه بر بذر و گاوورز، وسایل و اسباب را به دهقان بدهد و دهقان را از بیگاری برهاند، در آن صورت فقط یک‌ربع محصول برای دهقان می‌ماند. در صورتی که شاه [ادارهٔ املاک خاصه] کارگرهای لازم برای مزرعه را تأمین کند، سهم دهقان به یک‌هشتم تقلیل می‌یابد» (کمپفر، ۱۳۶۳، ص. ۱۱۱-۱۱۲).

بهرهٔ مالکانه در مناطق مختلف متفاوت بود و به وضعیت زمین [میزان حاصلخیزی، آبیاری مصنوعی و طبیعی] بستگی داشت.

در طی تحولات ساختاری تبدیل حکومت صفویه از نظام اویماق-قبیله به حکومت متمرکز در دورهٔ عباس اول، مقام صدارت جایگاهی والا یافت به‌طوری‌که نویسندۀ گمنام *تذکرة الملوك* بر روشن شدن حدود وظایف و تفکیک منصب صدر به صدر عامه و خاصه اشاره می‌کند و می‌نویسد: «عالیجاه صدر ممالک صاحب اختیار تعیین حکام شرع و مباشرین موقوفات از مدارس و مساجد از کل ممالک محروسه ایران (آذربایجان، عراق، خراسان و فارس) بود. در بعضی ازمنهٔ سلاطین، صدارت عامه و خاصه با یک شخص بوده» (سمیع، ۱۳۷۸، ص. ۲-۳).

شاردن دربارهٔ این موضوع می‌نویسد: «حاصل این تبدیل ایالت‌ها به اراضی سلطنتی برای مردم ایران و برای اقتصاد و آمادگی نظامی دولت بسیار زیان‌بار بود، چراکه والیان دولتی که از مرکز به ایالت‌ها گسیل می‌شدند، برای خوشحال کردن شاه و ابقا شدن در سمت خویش، مالیات‌های سنگینی از مردم اخذ می‌کردند و مازادها [ی] کشاورزی] را از اقتصاد ایالت به خارج می‌فرستادند و با جابه‌جا کردن فرماندهان قبیله‌ای که کنترل نیروهای محلی را در دست داشتند، آمادگی نظامی ایالت را تضعیف می‌کردند» (Chardin, 2018, p. 731).

مونتسکیو ماهیت و طبیعت حکومت استبدادی را در این می‌داند که شاه کشور به لشکریان و درباریان خود به‌جای پول، زمین ببخشد (Montesquieu, 1752, Book XIII, p. 239-240).

به‌دلیل تعاملات دوطرفه، هزینه‌های معاملاتی هنگفت و حقوق مالکیت ناکارآمد، همچنان که عواید درآمدی درباریان روبه‌کاهش بود، سختگیری برای گرفتن مالیات از روستاییان بیش از پیش شدت می‌گرفت (لمبتون، ۱۳۶۲، ص. ۲۱۹-۲۱۸)؛ در نتیجه زراعت‌ها آسیب می‌دید و باعث فرار دسته‌جمعی روستاییان می‌شد (Chardin, 2018, p. 731). با تکیه بر توصیف‌ها و دیدگاه‌های شاردن، کمپفر و لمبتون می‌توان نتیجه گرفت که مالکیت در دورهٔ صفویه ارج و منزلت داشت و از قواعد پیچیده‌ای تبعیت می‌کرد که بر شرایط اقلیمی، اوضاع و احوال محلی و حتی شرایط بین‌المللی (تغییر در ماهیت قدرت با اوج‌گیری اقتصاد مرکانتیلی و تصادم با قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای) استوار بود. حقوق مالکیت را با توجه به شرایط و وضعیت درونی حکومت صفویه می‌توان تحلیل کرد و نه ارزش‌گذاری با تکیه بر ماهیت جوامع غربی!

۴-۱ نبودِ اشرافیت پایدار (طبقات مستقل از دولت)

نبود طبقات مستقل از دولت منجر به پویا نبودن جامعه می‌شود و اصل رقابت را از بین می‌برد و از طرفی به علت نبود طبقات مستقل از دولت، همچون اشراف، سرانجام نوعی دوقطبی دولت-ملت شکل می‌گیرد و این دو را در مقابل یکدیگر قرار می‌دهد. در حکومت استبدادی یا خودکامه شرقی با تکیه بر گزاره‌های استبداد شرقی از دید مونتسکیو، طبقه مجزا و مستقل از دولت وجود ندارد و همین موضوع عامل اصلی رشد خودکامگی در جوامع شرقی است. وجود اشرافیت مستقل^۱ از حکومت می‌تواند جلوی خودکامگی شاه را بگیرد و نوعی موازنه قدرت در رأس هرم ایجاد کند (Montesquieu, 1752, Book VI, p. 91-92). هرچند مونتسکیو در جایی دیگر از کتاب روح القوانین بر وجود نظام فئودالی در ایران تأکید می‌کند (Montesquieu, 1752, Book IX, p. 151) که نشان‌دهنده تعارض‌گویی، بدون فهم دقیق یک پدیده (ساختار فئودالی) و پیوند آن (فئودالیسم) با ایجاد و پایداری اشرافیت زمین‌دار در جامعه است؛ زیرا ساختار فئودالی مورد تأکید مونتسکیو اولاً، نظامی قانونی دارد که احترام به مالکیت خصوصی اصل اساسی آن است. (ابطال احترام نگذاشتن به مالکیت خصوصی در جوامع شرقی) ثانیاً وجود فئودال‌ها - اگر فرض را بر شباهت بین فئودالیسم ایرانی با فئودالیسم اروپایی در نظر بگیریم^۲ - منجر به ایجاد

طبقه اشراف زمین‌دار مستقل و رقابت بین آن‌ها و شاهان صفوی می‌گشت (ابطال نبود اشرافیت در دوره صفویه)؛ اما این تعارض‌گویی مونتسکیو، نخست، به دلیل درک نکردن پدیده فئودالیسم به عنوان ساختار زمین‌داری نظام‌مند و دوم، بی‌توجهی به گزارش‌های سیاحان اروپایی درباره وضعیت زمین‌داری در ایران بوده است. کمپفر نبود طبقه مستقل (همچون بویارها (اشراف در روسیه تزاری) را علت نامحدود، نامتناهی و مطلق بودن قدرت شاه صفوی می‌داند (کمپفر، ۱۳۶۳، ص. ۱۴) در نظام صفویه، «شاه همه‌کاره بود. اراده شاه صفوی، اطاعت بی‌حد و حصری را ایجاب می‌کرد. هیچ طبقه‌ای قدرت و موقعیت ممتازی نداشت. حتی قزلباش‌ها، اشراف نظامی اولیه دولت صفوی، موقعیت مسلط خود را در جامعه با گذشت زمان و به‌ویژه در نتیجه تغییر شکل جامعه به وسیله [شاه] عباس اول از دست دادند» (Savory, 2021, p. 184). این خود منجر به برهم خوردن موازنه قدرت سیاسی در رأس هرم قدرت در جامعه صفوی می‌شد و شاه را به یک‌تاز و تک‌سوار میدان قدرت تبدیل می‌کرد. دومان به نکته‌ای حائز اهمیت در نظام اجتماعی ایران و فرانسه اشاره می‌کند و آن نکته روشن‌گر می‌تواند تفاوت قدرت مطلق در جوامع غربی و جوامع شرقی را آشکار سازد. او می‌نویسد: «اشرافیت پارسی دارای دوره زمانی و وابسته به دولت می‌باشند و به‌مانند اشرافیت اروپایی جاودانه نیستند. اشرافیت پارسی، به مال و منصب است. و این اشرافیت وابسته به دولت با اجازه دولت واژه Bec را

۱. هیأت‌های اشراف در سرزمین‌های اروپایی به علت زمین‌های وسیع حاصلخیز و وجود قوانین بنیادین مدنی، موفق شدند فief (ملک و دارایی خصوصی) خود را حفظ و آن را موروثی کنند (Montesquieu, 1752, Book VI, p. 91-92). امنیت مالکیت خصوصی منجر به تداوم و پایداری اشراف غیروابسته به حکومت شد و وابستگی نداشتن منجر به مقاومت آنان در مقابل زیاده‌خواهی‌های حکومت و نهادهای وابسته به آن شد.

۲. از آنجایی که مونتسکیو، سرزمین پارس (ایران) را از سیاحت‌نامه‌ها و تئنگاری‌های اروپاییان شناخته بود، با تکیه بر آن‌ها ساختار فلسفی و

جامعه‌شناختی خویش از جامعه ایران را قالب‌بندی کرد؛ اما موفق نشد تا مفاهیم خاص زمین‌داری در ایران همچون حق ریشه (نسق) را در تعریف ساختار مالکیت در ایران قرار دهد و اجباراً مفهوم غربی فئودالیسم را در ترادف با واقعیت وضعیت زمین‌داری در ایران قرار داد. این سطحی‌نگری منجر به تعارض‌گویی در آثار او شد.

به آخر نام خویش اضافه می‌کنند تا در جرگه اشراف محسوب گردند» (Du Mans, 1890, p. 128).

ولتر می‌نویسد: «هیأت‌های اشراف که بخش اساسی هر سلطنت اروپایی را تشکیل می‌دهند در ایران یافت نمی‌شوند» (Voltaire, 1963, p. 806).

وجود طبقه اشراف مستقل منجر به کنش‌های اجتماعی پویا در سطح جامعه می‌شد و این نوعی تعادل قدرت سیاسی ایجاد و مانعی در مقابل خودکامگی بی‌حد و حصر شاه صفوی بود. شاردن نیز به وجود نداشتن اشراف مستقل در ایران اشاره می‌کند و می‌نویسد: «در ایران به معنای دقیق کلمه، اشرافیت وجود ندارد» (Chardin, 2018, VI, p. 485). شاردن می‌نویسد: پادشاه فرانسه کسی را بالاتر از خود به رسمیت نمی‌شناسد و فرانسوی‌ها هرگز متقاعد نخواهند شد که بخواهند فرمان‌های امپراتور را نقض کنند؛ اما با همه این تفسیرها مردم حق اعتراض را برای خود محفوظ دارند (Chardin, 2018, III, p. 393).

طبقات مستقل از حکومت، امکان تحول و تغییر کیفی را بسترسازی می‌کردند، کنش اجتماعی اوج می‌گرفت و توسعه پایدار به تدریج ممکن می‌شد. همان‌گونه که وبر می‌نویسد: «(طبقات) اجتماعات نیستند، آن‌ها فقط مبانی ممکن و مکرر برای کنش اجتماعی را نشان می‌دهند». کنش اجتماعی که منحصرأ به ارضای نیازهای اقتصادی مشترک در

چهارچوب یک اقتصاد اشتراکی محدود نمی‌شود؛ بلکه روابط متقابل ساکنان قلمرو را به‌طور کلی تنظیم می‌کند (Weber, 1978, Vol. I, p. 902). حکومت صفویه طبقات مستقل از حکومت نداشت؛ اما تفسیر مونتسکیویی از استبداد که بعد از او مورد توجه اندیشمندان قرار گرفت یک نقص بزرگ کارکردی دارد. از چشم‌انداز مونتسکیو، هرچند نبود طبقات اشراف منجر به رشد خودکامگی، نشانه و علت سوءاستفاده از قدرت توسط امپراتوری صفوی می‌شود؛ اما این مدل مونتسکیو را می‌توان به چالش کشید؛ زیرا ازسویی تجمیع قدرت در اراده شاه صفوی، منجر به ضربه‌پذیر یا آسیب‌پذیر شدن این جایگاه نیز می‌شود و ازسوی دیگر؛ شاه به‌عنوان تنها تصمیم‌گیرنده و تنها مقام اجرایی کشور با وجود حق الهی نمی‌تواند کارکرد توجیهی برای هر اقدام خویش داشته باشد و در نهایت در صورت گرفتار آمدن در واقعه‌ای خاص با تزلزل جایگاه روبه‌رو می‌شد، و این مسئله استبدادی بودن دستگاه صفوی را دچار تردید می‌کرد. ازسویی در تحلیلی متفاوت می‌توان نوشت اقتدار متمرکز جمع‌شده در اراده شاه صفوی مانعی بر امتیاز فاحش اشرافیت نظامی (قزلباش) بود. در واقع مونتسکیو ترادف مفهومی -گزاره‌ای ساختار استبداد و نبود طبقات مستقل از حکومت با تضاد کارکردی- تاریخی بین این دو را نادیده گرفته است.

گزاره‌های مونتسکیویی؛ نقد مفهومی-تاریخی

نقد	گزاره‌ها
۱- بی‌توجهی به اصل زمان و مکان در تحلیل مفهومی، کارکردی و تاریخی؛ ۲- توجه نکردن به مفهوم استبداد در معنای عام؛ ۳- بی‌توجهی به چندگانگی تفسیر از یک پدیده؛ ۴- انطباق نداشتن یک پدیده با منطق درونی جامعه؛ ۵- فقدان توجه به پدیده الیگارشیسم در ایجاد تمامیت‌خواهی.	سرشت استبدادی
۱- توجه نکردن به اصل زمان و مکان در تحلیل تاریخی؛ ۲- نادیده گرفتن شرایط داخلی و خارجی.	مالکیت دولتی بر زمین
۱- بی‌توجهی به چندگانگی نقش یک پدیده؛ ۲- نادیده گرفتن یا ناآگاهی از پدیده بوروکراسی در ایجاد تمامیت‌خواهی مذهبی.	جایگزینی قانون با قواعد مذهبی
۱- انطباق نداشتن ساختار و مفهوم یک پدیده با منطق درونی جامعه؛ ۲- سطحی‌نگری و فرضیه‌سازی جانب‌دارانه اروپامدارانه.	فقدان طبقات مستقل از دولت
۱- بی‌توجهی به اصل زمان و مکان در تحلیل تاریخی؛ ۲- کلی‌گویی و تعمیم یک گزاره به کل جامعه؛ ۳- بی‌توجهی به ماهیت و ساخت اجتماعی جوامع شرقی؛ ۳- واژگون‌سازی مفاهیم برای اثبات و تأیید موضع ازپیش‌تعیین‌شده؛ ۴- بهره‌گیری از کلان روایت‌های سیاحان اروپایی.	فقدان حقوق مدنی

نتیجه‌گیری

ستیز شرق و غرب از دوران یونان باستان آغاز و در دوره روشننگری، حیات دوباره‌ای گرفت. در این دوران متمدنی، اندیشه‌ورزان و متفکران غربی تلاش کردند تا با تعریف ماهیت جامعه غربی براساس وجود گزاره‌هایی در غرب، و نبود همان گزاره‌ها در شرق برای اثبات دلیل پیشرفت آزادی و حقوق انسانی استفاده کنند. اقلیم کلیدواژه‌ای اساسی بود. هرچند تأثیر آب‌وهوا بر تحولات اجتماعی اجتناب‌ناپذیر است؛ اما متفکران و اندیشه‌ورزان غربی با نگاهی سراسر تبعیض به‌دنبال وجوه افتراق و رد هرگونه اشتراک بین غرب و شرق بودند. این دیدگاه منجر و منتج به فرضیه استبداد شرقی شد که همانا رویکردی تک‌خطی همراه با گزاره‌هایی به‌شدت ذات‌گرایانه، کلیشه‌ای و بدون در نظر گرفتن اصل زمان و مکان پدیده و تعمیم یک گزاره بر کل دوران

سعی در تعریف جهان خویش است، حال‌آنکه بسیاری از این گزاره‌ها را می‌توان در جوامع غربی و در خط زمانی‌های مختلف شناسایی کرد. استبداد شرقی از دیدگاه مونتسکیو گزاره‌هایی جبرگرایانه دارد. این گزاره‌های جبرگرایانه چرایی اضمحلال اجتماعی، رکود اقتصادی، انحطاط سیاسی و زوال فرهنگی جامعه شرقی است؛ اما تا چه میزان این گزاره‌ها با دوره صفویه همخوانی دارد را باید تحلیل و بررسی کرد. دوره صفویه یکی از نقاط عطف تاریخ ایران بود که بعد از سقوط ساسانیان، نخستین حکومت به‌ظاهر متمرکز در ایران را پی‌ریزی کرد. ساختار حکومت صفویه را نمی‌توان با گزاره‌های استبداد شرقی تطبیق داد. می‌توان گفت که تحلیل کلی مونتسکیو از استبداد مطلقه در ایران اساساً از ریشه غلط است؛ زیرا اولاً مونتسکیو با تعریف ماهیت غرب و داشته‌های غرب، و نبود آن داشته‌ها در شرق، به تحلیل جامعه شرقی می‌پردازد. ثانیاً نمونه‌های

فرنگی یادشده توسط مونتسکیو مفروضاتی اثبات شده نیستند و براساس نوع اقلیم هر منطقه و در زمان‌های مختلف، در تعارض با یکدیگر می‌باشند و قابلیت تعمیم -حتی در سرزمین‌های غربی- را ندارند. ماهیت جامعه ایرانی و حکومت صفوی ویژگی‌های خاص خود را داشت. اقلیم گرم و خشک ایران، منجر به ایجاد ساختار مالکیت دولتی بر زمین مبتنی بر ساختار اقلیمی شد؛ اما مالکیت خصوصی محترم بود و قراردادهای معاملاتی (همچون اجاره نود و نه‌ساله و توافقات و قرارمدا‌های خریدوفروش) به‌سان فرانسه داشت. اعتبار گزاره تشکیل نشدن دولت مدنی در دوره صفویه نیز گزاره درستی نیست؛ زیرا ایجاد دولت مدنی در غرب نیز سابقه‌ای طولانی ندارد و دوره طولانی قرون وسطی این گزاره را خدشه‌دار می‌کند. هرچند تشکیل دولت مدنی در اروپا برابند دولت مدنی در آتن باستان است؛ اما این گزاره در سرزمین‌های غربی در دوره‌های مختلف دچار فرازوفرودهایی بوده است. گزاره جایگزینی قانون با مذهب در سرزمین‌های شرقی نیز حتی با تعریف ماهیت دولت و جامعه غربی همخوانی ندارد؛ زیرا عصر تاریک قرون وسطایی که در دوره روشنگری و عصر حاضر به‌عنوان لکه ننگی در تاریخ اروپا مطرح می‌شود، به‌دلیل نبود قوانین مدنی و اساسی در سرزمین‌های غربی بود. نبود اشرافیت زمین‌دار پایدار، که منجر به تعادل سیاسی و توازن قدرت در حکومت‌های اروپایی شده است، به‌ظاهر گزاره صحیحی است؛ اما با تکیه بر اقلیم گرم و خشک ایران که با کمبود زمین حاصلخیز یا با کمبود آب روبه‌رو بوده است و دست دولت را برای مدیریت آبی (براساس گزاره‌های استبداد شرقی از دیدگاه مونتسکیو) باز گذاشته است، بیشتر تعریف غرب از خود است و نه تعریف ماهیت حکومت صفویه.

ریشه استبداد اقلیمی نیز در همین گزاره است. در سرزمین‌های شرقی به‌دلیل شراکت دولت در بهره‌وری‌ها (به‌علت نقش دولت در آب‌یابی و آبرسانی)، اشرافیت مستقل از حکومت ایجاد نشد و همین موضوع منجر به استبداد اقلیمی در ایران دوره صفویه گشت؛ اما نکته‌ای که مونتسکیو از آن غافل ماند وجود یک بوروکراسی فراگیر برای ایجاد استبدادی اقلیمی (استبداد شرقی) بود که در دوره صفویه این بوروکراسی تحقق نیافت و اساساً امکان تحقق وجود نداشت. ساختار حکومت صفویه، با توجه به وجود جوامع مستقل و غیروابسته به حکومت و ازطرفی ایالت‌های نیمه‌وابسته و نیمه‌خودمختار به حکومت از نوع استبداد شرقی نبود. هرچند دوره تحکیم و تثبیت تسلط صفویه که در دوره دوم (با آغاز سلطنت شاه عباس اول) این حکومت رخ داد را می‌توان با تکیه بر دولت متمرکز عباسی، ساختار دیوانی مداخله‌گر، دین پشتیبان دولت، یکه‌تازی شاه و شاه نهاد و مالکیت دولتی نمونه آشکار استبداد شرقی دانست؛ اما دولت تحت فرمان شاه عباس اول نیز فقط در پوسته با گزاره‌های استبداد شرقی مورد تأکید مونتسکیو همخوانی داشت و هسته مرکزی آن به‌دلیل پویایی روابط تجاری با غرب در اوج سرمایه‌داری مرکانتیلیستی (سوداگرایی)، تجمع تمام اقدام‌ها (تبدیل اراضی از ممالک به خاصه) برای هدف بزرگ (وارد کردن ایران به تجارت جهانی) و ایجاد دوره‌ای از توسعه اقتصادی - هرچند کوتاه‌مدت - نقض گزاره نهایی نبود امکان پویایی در رویکرد مونتسکیویی از استبداد شرقی در ایران صفوی است. ازسویی بعد از سلطنت شاه عباس نیز دولت متمرکز روبه‌ضعف رفت و گرایش‌های مرکزگرایانه منجر به اصطکاک هژمونیک صفویه می‌شد که با فرضیه استبداد شرقی همخوانی نداشت.

* شاه نهاد ترجمه مفهومی Bureauroicratie است، Bureau در فرانسه به مفهوم دیوان (سازمان یا اداره)، Roi به معنی شاه و Cratie به معنای سالاری است، که در مجموع به مفهوم شاه نهاد است. این واژه، جدید است و ترکیبی از سه واژه برای تعریف واژه شاه نهاد است.

منابع

- استرآبادی، سید حسن بن مرتضی حسینی (۱۳۶۶). *تاریخ سلطانی از شیخ صفی تا شاه صفی*، (به‌اهتمام دکتر احسان اشراقی). علمی.
- امینی هروی، امیر صدرالدین سلطان ابراهیم (۱۳۸۳). *فتوحات شاهی تاریخی صفوی از آغاز تا سال ۹۲۰ ه.ق* (محمدرضا نصیری، مصحح). انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان
- ترکمان، اسکندر بیک منشی (۱۳۸۷). *تاریخ عالم‌آرای عباسی* (به‌اهتمام و تنظیم ایرج افشار). امیرکبیر.
- ترکمان، اسکندر بیک منشی (۱۳۱۷). *ذیل عالم‌آرای عباسی* (سهیلی خوانساری، مصحح). چاپخانه اسلامی.
- خواندمیر، امیر محمود (۱۳۷۰). *تاریخ شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی: ذیل حبیب السیر* (محمد علی جراحی، مصحح). گستره.
- دلاواله، پیتر (۱۳۷۰). *سفرنامه پیتر دلاواله: قسمت مربوط به ایران* (شجاع‌الدین شفا، مترجم). علمی و فرهنگی.
- روملو، حسن بیگ (۱۳۵۷). *احسن التواریخ* (عبدالحسین نوایی، مصحح). بابک.
- سانسون، نیکلا (۱۳۴۶). *سفرنامه سانسون تحقیق و مطالعه دقیق درباره آداب و اخلاق و حکومت*

- ایران (تقی تفضلی، مترجم). ابن سینا.
- سمیعا، میرزا (۱۳۷۸). *تذکره الملوک، سازمان اداری حکومت صفویه* (به‌کوشش سید محمد دبیر سیاقی؛ مسعود رجب‌نیا، مترجم). امیرکبیر.
- سیستانی، ملک شاه حسین بن ملک غیاث‌الدین محمد بن شاه محمود (۱۳۴۴). *احیاء الملوک*، شامل تاریخ باستانی سیستان تا سال هزار بیست و هشت هجری قمری (به‌اهتمام منوچهر ستوده). ترجمه و نشر کتاب.
- شاملو، ولی قلی بیگ داوود قلی (بی‌تا). *قصص الخاقانی*. نسخه شماره ۲۱۵۷، کتابخانه مجلس شورای ملی (تهران).
- صفت‌گل، منصور (۱۳۸۱). *ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی*. رسا
- کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳). *سفرنامه کمپفر* (کیکاوس جهاناداری، مترجم). خوارزمی.
- لمتون، آن کاترین سواين فورد (۱۳۶۲). *مالک و زارع در ایران* (منوچهر امیری، مترجم). علمی و فرهنگی.
- مشیزی، میر محمد سعید (۱۳۶۹). *تذکره صفویه کرمان* (مقدمه و تحشیه از محمد ابراهیم باستانی پاریزی). علم.
- موسوی فندرسکی، ابوطالب بن میرزا بیک (۱۳۸۸). *تحفة العالم در اوصاف و اخبار شاه سلطان حسین* (به‌کوشش رسول جعفریان). کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- واله اصفهانی، محمد یوسف (۱۳۷۲). *تخلدبرین: ایران در روزگار صفویان* (به‌کوشش میر هاشم محدث). بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- وحید قزوینی، محمد طاهر (۱۳۲۹). *عباسنامه* (ابراهیم دهگان، مصحح). کتابفروشی داوودی اراک (فردوسی سابق).

References

- Aeschylus (2001). *The Persians* (R. Potter, Trans.). Blackmask Online.
- Amini Heravi, A. S. S. (2004). *Imperial conquests* (M. R. Nasiri, Ed.). Association of Scientific Works & Merits. [In Persian]
- Aristotle (1905). *Politics* (H. W. C. Davis, Introduction, Analysis & Index; B. Jowett, Trans.). Clarendon Press.
- Astarabadi, S. H. (1336). *Tarikhe sultani az Sheikh Safi ta Shah Safi* (E. Eshraghi, Ed.). Elmi. [In Persian]
- Barbaro, J., & Contarini, A. (1873). *Travels to Tana and Persia* (W. Thomas, & E. A. Roy, Trans.; H. E. J. S. Stanley, Ed.). the Haklute Society.
- Bernier, F. (1914). *Travels in the Mogul Empire AD 1656 - 1668*: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive. <https://archive.org/details/travelsinmogulem00unse/mode/2up?q=persia>
- Chardin, J. (2018). *Voyages de Monsieur le chevalier Chardin en Perse et autre lieux de l'Orient* (Édité et annoté par, P. Stewart). Philip Stewart 2018. [In French]
- D' Alessandri, V. (1873). *A narrative of Italian travels in Persia, in the fifteenth and sixteen centuries*. Americana Contributor University of California Libraries.
- Delavalle, P. (1991). *Pietro Delavalle's Travelogue: The Part About Iran* (S. Shafa, Trans.). Scientific and Cultural Publishing Company. [In Persian]
- Du Mans, R. (1890). *Estat de la Perseen 1660*. E. Leroux, Collection. [In French]
- De Gournay, V. (2016). *L'économie politique du laissez-faire*. Institut Coppet. [In French]
- Fukuyama, F. (2011). *The Origins of Political Order: From Prehuman times to the French Revolution*. Farrar, Straus & Giroux.
- Haldon, J. (2016). Bureaucracies, Elites and Clans: The Case of Byzantium, c.600–1100, Part III From Late Antiquity to the Middle Ages, In P. Crooks & T. H. Parsons (Eds.), *Empires and Bureaucracy in World History From Late Antiquity to the Twentieth Century* (pp. 147-169). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316694312.008>
- Hutcheson, F. (1968). *A System of Moral Philosophy* (Vol. 1-2). M. Kelley Publishers, New York, Internet Archive. <https://archive.org/details/systemofmoralphi0000hutc/page/198/mode/2up?q=fertile>
- Kaempfer, E. (1934). *Kaempfer's Travelogue* (K. Jahandari, Trans.). Kharazmi. [In Persian]
- Khandamir, A. M. (1991). *History of Shah Ismail and Shah Tahmasp* (M. A. Jarahi, Ed.). Gostareh. [In Persian]
- Lambton, A. K. S. (1933). *Landlord and Peasant in Persia*, (M. Amiri, Trans.). Elmi va farhangi. [In Persian]
- Mayr, E. (2000). *The Growth of Biological Thought Diversity, Evolution, and Inheritance*. The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge.
- Minorsky, V. (2021). *Tadhkirat al-Mulūk, A Manual of Safavid Administration*. The University Press, Cambridge.
- Montesquieu, C. L. (1752). *The Spirit of Laws* (T. Nugent, Trans.) Batoche Books.
- Montesquieu, C. L. (1721). *Lettres persanes*. National Central Library of Florence. [In French]
- Moshizi, M. M. S. (1939). *Tadhkare safavie Kerman* (M. E. Bastani Parizi, Ed.). Nashre Elm. [In Persian]
- Mousavi Fenderski, A. b. M. (2009). *Tohfat al-Alam dar osaf va ahvale Shah Sultan Hossein* (R. Jafarian, Ed.). Museum Library & Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Olearius, A. (1663). *Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscowitischen vnd Persischen Reyse, So durch gelegenheit einer Holsteinischen Gesandschaft an den Russischen Zaar und König in Persiengeschehen*. Holwein, Schleßwig, (Original work published 1656) [In German]
- Romelo, H. B. (1978). *Ahsan al-Tavarikh* (A. Navaei, Ed.). Babak. [In Persian]
- Sanson, N. (1967). *Sanson's Travelogue: A Detailed Study and Research on the Manners, Ethics, and Government of Iran*. (T. Tafazzoli, Trans.). Ibn-e sina. [In Persian]
- Samia, M. (1999). *Tadhkirat al-Mulūk, A Manual of Safavid Administration* (S. M. Dabirsiyaghi, Ed.; M. Rajabnia, Trans.). AmirKabir. [In Persian]

- Savory, R. (2021). *Iran under the Safavids*. York, 1980, robert-bedrosian-library, Internet Archive.
<https://archive.org/details/savory-1980-safavids>
- Schiltberger, J. (1879). *The bondage and travels of Johann Schiltberger: in Europe, Asia and Africa 1396-1427* (The Heldelberg, Trans.) (karl Friedrich Neumann, Ed:).
<https://archive.org/details/dli.ministry.00941/mode/2up?q=persia>
- Sefatgol, M. (2002). *Religious Institution and thought during the safavidiran (The History of the development of the religious structure in iran 16th-18th century)*. Rasa. [In Persian]
- Shamlo, V. Q.g D. Q. (n.d) *Ghesas Al-Khaqani*. Copy No. 2157, National Assembly Library (Tehran). [In Persian]
- Sistani, M. S. H. (1965). *Ehya al-Muluk, including the ancient history of Sistan to the year 1028SH* (M. Sotoudeh, Ed.). Book Translation and Publishing Company. [In Persian]
- Smith, A. (1937). *The Wealth of Nations*. Digital Library of India Item.
- Tavernier, J.B. (n.d.). *Travels through Turkey to Persia*. Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive.
<https://archive.org/details/Travel1630s1650sTavernier>
- Tocqueville, A. (1841). *Democracy in America* (With an Original Preface and Notes by John C. Spencer). J. & H. G. Langley, New York Public Library.
- Turkman, E. M. (2008). *Ālamārā-ye 'Abbāsī* (I. Afshar, Ed.). Amirkabir. [In Persian]
- Turkman, E. M. (1938). *Zeyle Ālamārā-ye 'Abbāsī* (A. Soheili khansari, Ed.). Islamiyeh. [In Persian]
- Vahid Qazvini, M. T. (1940). *Abbasnameh* (I. Dehgan, Ed.). Arak Davoudi Bookstore. [In Persian]
- Valeh Isfahani, M. Y. (1932). *Kholde Barin (Iran in the Age of the Safavids)* (M. H. Muhaddes, Ed.). Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Voltaire (1963). *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII*. Garnierfrèrestrent_university; internet archive books; Internet Archive. [In French]
- Voltaire (1901). *The Works of Voltaire*, Vol. XII (Age of Louis XIV) (Notes by T. Smollett & W. F. Fleming. Trans.).
<https://oll.libertyfund.org/titles/fleming-the-works-of-voltaire-vol-xii-age-of-louis-xiv>
- Weber, M. (1978). *Economy and Society, an outline of interpretive Sociology* (G. Roth & C. Wittich, Eds.). University of California press.
- Wittfogel, K. A. (1967). *Oriental despotism, a Comparative Study of Total Power*. Yale University Press.